

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΘΕΜΑ: ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΩΣ ΡΥΘΜΙΣΤΗΣ ΤΩΝ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΑΝΤΙΦΑΣΕΩΝ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΜΕΣΑ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΝΕΟΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΟΠΤΙΚΗ.**

**ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΦΟΙΤΗΤΗ: ΕΛΕΝΗ
ΚΑΛΗΣΠΕΡΑΤΗ.**

**ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΚΟΣ ΡΩΜΑΝΟΣ ΒΑΣΙΛΗΣ
ΜΕΛΗ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ: ΑΛΕΞΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ
ΗΛΙΑΣ ΓΕΩΡΓΑΝΤΑΣ**

Ρέθυμνο, 2016

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Το κράτος Πρόνοιας ως ρυθμιστής των Κοινωνικών Αντιφάσεων στη σύγχρονη κοινωνία μέσα από την
Μαρξιστική και Νεομαρξιστική Οπτική.**

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΦΟΙΤΗΤΗ

ΕΛΕΝΗ ΚΑΛΗΣΠΕΡΑΤΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

ΡΩΜΑΝΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ

ΜΕΛΗ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

ΑΛΕΞΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ

ΗΛΙΑΣ ΓΕΩΡΓΑΝΤΑΣ

Ρέθυμνο, 2016

The Welfare State as a Moderator of Social Contradictions in the Modern Society: Considered within the Marxist and Neomarxist Perspective

Eleni Kalisperati

Abstract

Welfare state has been one of the most widely discussed policy issues in the twentieth and twenty-first century. Since, in our days, the idea of a state concerned with the welfare of its citizens is in retreat -largely due to the neoliberal agenda imposed in the last 40 years in many parts of the world- it is vital to reconsider the welfare state through the lenses of social theory. In the present dissertation, we firstly examine the historical development of the welfare state in western societies. Having established the historical context of the discussion, we proceed in the theoretical debates about the role of the welfare state. The main issue concerning our investigation is whether the capitalist state serves the interests of the dominant class even when it is structured as a welfare state. From a liberal and neoliberal point of view, welfare state is an obstacle in the proper functioning of the self-regulating market. Therefore, it should be eliminated as it infringes upon economic and individual freedom. Lower socio-economic strata can rely (if it is impossible to overcome their poverty) on charity work. From a Marxist point of view welfare state is just another form of the capitalist state, which serves in the enforcement of the established socio-political formation. However, as we will see, opinions about the role of the state and especially the welfare state differ between and within the Marxist and the Neomarxist approaches. Finally, we claim that welfare state as an institution must be enhanced and reformed despite the fact that it does not necessarily serve radical purposes. As an appendix we provide some policy suggestions about the reform of the welfare state.

Key words: Welfare state; Marxism; Neomarxism; Liberalism; Neoliberalism; Hayek; Poulantzas; Althusser; Marx.

Ευχαριστίες

Η ανάγκη για ύπαρξη του θεσμού του κράτους πρόνοιας μπορεί να θεωρηθεί αυτονόητη στη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία καθώς θεωρείται ότι έχει εξισορροπητικό ρόλο στα φαινόμενα κοινωνικών αδικιών παρέχοντας ευκαιρίες και υποστήριξη σε ασθενέστερες οικονομικά τάξεις του Δυτικού κόσμου, τις οποίες πιθανότατα δε θα είχαν αν δεν υπήρχε ο συγκεκριμένος θεσμός. Δεδομένης όμως της ταξικής διάστασης- ανισότητας που επικρατεί γεννάται εύλογα το ερώτημα αν τελικά το κράτος πρόνοιας είναι μια έγκυρη απάντηση στα προβλήματα της δικαιοσύνης και της κοινωνικό-πολιτικής τάξης των προηγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών. Και αυτό διότι σύμφωνα με μια ορισμένη κριτική το κράτος πρόνοιας αδυνατεί να επιτύχει τον διακηρυγμένο στόχο των εμπνευστών του, δηλαδή, τη συμφιλίωση των επιδιώξεων της οικονομικής επάρκειας (efficiency) και αποδοτικότητας (εξασφάλιση της οικονομικής ζήτησης, της συσσώρευσης του κεφαλαίου, της ιδιωτικής παραγωγής, της κερδοφορίας της αγοράς μέσω απόσπασης υπεραξίας, της αναπαραγωγής των παραγωγικών σχέσεων) από τη μια και της δημοκρατικής νομιμοποίησης (προώθηση, μέσω των φορολογικών του παρεμβάσεων και λειτουργιών, ρυθμίσεων στην ανισότητα του πλούτου και στην ελαχιστοποίηση της φτώχειας και εν τέλει καθίδρυση των συνθηκών της κοινωνικής δικαιοσύνης) από την άλλη.

Το ενδιαφέρον μου για το εν λόγω θέμα γεννήθηκε κατά τη διάρκεια παρατήρησης της πραγματικότητας των ασθενέστερων κοινωνικών τάξεων στη σύγχρονη συγκυρία. Έχει ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι πιο αδύναμες κοινωνικά τάξεις φαίνεται να παραμένουν στην ίδια κοινωνική κατάσταση (φτώχεια, ανεργία, κοινωνικός αποκλεισμός, έλλειψη στέγης κλπ) παρόλο που το κράτος πρόνοιας δημιουργήθηκε με σκοπό τη βελτίωση αυτής. Για παράδειγμα σε κράτη όπως Σουηδία, Ελβετία, Νορβηγία κ.ά. που θεωρούνται γενικά επιτυχημένα παραδείγματα εφαρμογής του κράτους πρόνοιας -και πράγματι μπορεί κανείς να παρατηρήσει ένα χαμηλό επίπεδο ανεργίας και υψηλούς μισθούς- είναι εξαιρετικά σημαντικό να λάβουμε υπόψη ότι ακόμα και σε αυτές τις χώρες θα μπορούσαμε να συναντήσουμε έναν αρκετά μεγάλο αριθμό ατόμων που χρήζουν προνοιακής ενίσχυσης.

Αναμφίβολα η απαίτηση για ένα τέλειο κράτος ανήκει στη σφαίρα της ουτοπίας ωστόσο θα ήταν γόνιμο να στοχαστούμε τη διαμόρφωση ενός κράτους πρόνοιας που θα βασίζεται στον καλό σχεδιασμό, την αυστηρή οργάνωση και την ενισχυμένη μέριμνα. Το πως ακριβώς θα το δούμε στη συνέχεια της εργασίας αυτής.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά στο σημείο αυτό πρωτίστως τον καθηγητή κ. Ρωμανό Βασίλη για την πολύτιμη βοήθειά του στη συγγραφή της μεταπτυχιακής μου διατριβής αλλά και την τεράστια υπομονή του. Οι συζητήσεις μας υπήρξαν πάντοτε ιδιαίτερα εποικοδομητικές αλλά πάνω απ' όλα θα ήθελα να τον ευχαριστήσω για την ενθάρρυνσή του και την πίστη που έδειξε σε μένα. Επίσης, ευχαριστώ θερμά τα μέλη της κριτικής επιτροπής της εργασίας αυτής κ. Αλεξάκη Εμμανουήλ και κ. Ηλία Γεωργαντά. Η συμμετοχή τους στην αξιολόγηση της εργασίας μου με τιμά ιδιαίτερα.

Θα ήθελα ακόμη να ευχαριστήσω την αδελφή μου Μαρία για τα σχόλια και το αμέριστο ενδιαφέρον της καθώς και τους γονείς μου για την εγκάρδια υποστήριξη και την ολόψυχη αγάπη τους. Είμαι ευγνώμων επίσης για όλους τους φίλους που βοήθησαν με κάθε τρόπο στην ολοκλήρωση της εργασίας αυτής. Ευχαριστώ πολύ τους φίλους Λευτέρη, Νίκο, Νατάσσα, Αλέξανδρο, Ράνια και Νίκη. Τέλος, ευχαριστώ θερμά τον Κωνσταντίνο για την ενθάρρυνσή του και τις ατέλειωτες συζητήσεις επί των θεμάτων που αναλύονται.

Στον αγαπημένο μου Πατέρα

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....σελ. 6
1. 1 Μια σύντομη ιστορική προσέγγιση του Κράτους: Ο σχηματισμός του έθνους – κράτους ως φαινόμενο της νεωτερικότητας..... σελ. 11
1.2 Κράτος Πρόνοιας: Ιστορική προσέγγιση της γέννησης του θεσμού .....σελ. 13
2. Η Φιλελεύθερη οπτική..... σελ. 19
2.1 Ο Νεοφιλελευθερισμός.....σελ. 23
2.2 Friedrich Hayek.....σελ. 24
3. Η ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΚΑΙ Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΑΡΞ ..... σελ. 28
3.1 Νεομαρξισμός-Althusser περί κράτους σελ.44
3.2 Πουλαντζάς περί Κράτους..... σελ. 52
4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....σελ. 59
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ..... σελ. 62

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η έννοια και η δημιουργία του κράτους πρόνοιας, όπως και η ίδια η προνοιακή – κοινωνική πολιτική, είναι ζητήματα τα οποία δεν μπορούν να τοποθετηθούν σε ένα μονοδιάστατο πλαίσιο ερμηνείας και προσέγγισης. Μία από τις βασικές επιδιώξεις της παρούσας εργασίας είναι η παρουσίαση και ανάλυση τόσο της φιλελεύθερης όσο και της μαρξιστικής κριτικής του κράτους πρόνοιας. Αμφότερες θα αναπτυχθούν εντός του πλαισίου που οριοθετείται από τη στάση των θεωρητικών της κάθε παράδοσης απέναντι στο κράτος εν γένει. Έτσι, θα δούμε τόσο την άποψη φιλελεύθερων διανοητών για τον ρόλο που πρέπει να έχει το κράτος και κατ' επέκταση το κράτος πρόνοιας, όσο και την κριτική εκπροσώπων της μαρξιστικής και της νεομαρξιστικής προσέγγισης των κοινωνικών φαινομένων ενάντια στο κράτος πρόνοιας ως «όργανο» ταξικής κυριαρχίας. Κυρίως όμως θα επικεντρωθούμε στην μαρξιστική προσέγγιση. Κατ' επέκταση, το θεμελιώδες ερώτημα, στην απάντηση του οποίου επιχειρεί να συνδράμει η παρούσα εργασία, είναι το κατά πόσον ο θεσμός του κράτους εξυπηρετεί ή όχι τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης ακόμα κι όταν αυτό παίρνει τη μορφή κράτους πρόνοιας. Δηλαδή όταν μετατρέπεται σε έναν θεσμό με επικουρικό και προστατευτικό ρόλο απέναντι στις ασθενέστερες τάξεις. Στη βάση αυτή, σύμφωνα με το μαρξισμό, η θεσμική δομή του κράτους πρόνοιας, παρά τα όποια οφέλη που μπορεί να προσφέρει αναφορικά με τις συνθήκες διαβίωσης των μισθωτών, δεν μεταβάλλει την υφιστάμενη κατανομή του εισοδήματος και του πλούτου. Μάλλον αντισταθμίζει τις αρνητικές συνέπειες της λειτουργίας της καπιταλιστικής αγοράς μέσω της υιοθέτησης στρατηγικών «προληπτικού» χαρακτήρα, παρά εξαλείφει τα αίτιά της τα οποία μορφοποιούνται εν πρώτοις μέσα στη σφαίρα της εργασίας και της παραγωγής από τις οποίες το ίδιο το κράτος πρόνοιας είναι ουσιωδώς καθορισμένο. Αυτό όμως σημαίνει ότι στη μαρξιστική

ανάγνωση το κράτος πρόνοιας δεν είναι παρά ένας ιδεολογικά φορτισμένος θεσμός που στοχεύει στη σταθεροποίηση, παρά στο μετασχηματισμό της καπιταλιστικής κοινωνίας. Το κράτος σε οποιαδήποτε ιστορική του μορφή (συνεπώς ακόμα και ως κράτος πρόνοιας) αποτελεί άμεσο ή έμμεσο όργανο της άρχουσας τάξης.

Αυτή η θέση αναπτύσσεται εκ νέου και στη νεομαρξιστική παράδοση παρόλη την πρόταξη του κράτους ως σχετικά αυτόνομου από την εξουσία της άρχουσας τάξης. Για μερικούς από τους εκπροσώπους αυτής της παράδοσης (π.χ. Althusser, Πουλαντζάς), παρόλο που το κράτος παρουσιάζεται ως ένας μηχανισμός που διατηρεί την «σχετική αυτονομία» του και δεν φαίνεται να ευνοεί ή να συμμαχεί άμεσα με τα συμφέροντα καμιάς συγκεκριμένης τάξης, με την προστασία και επικύρωση, που παρέχει ενός συνόλου θεσμών και κοινωνικών σχέσεων απαραίτητων για την εκπλήρωση και την εγγύηση των συλλογικών συμφερόντων όλων των μελών μιας ταξικής κοινωνίας που κυριαρχείται από το κεφάλαιο, κάθε μορφή κράτους –και συνεπώς και το ίδιο το κράτος πρόνοιας– παραμένει *σε τελευταία ανάλυση* (θεσμικός και ιδεολογικός) μηχανισμός εξουσίας της άρχουσας τάξης.

Αυτή η ακριβής διάγνωση δεν συνεπάγεται, ότι η μαρξιστική κριτική είναι άνευ προβλημάτων. Η μαρξιστική θέση ότι το κράτος πρόνοιας δεν εξαλείφει τα *αίτια* της κυριαρχίας (αυτά παράγονται στο πεδίο της παραγωγής και της αγοράς) και ότι συνεπώς δεν έχει καμία επί της ουσίας θετική λειτουργία, προτάσσει στη θέση του έναν ολικό κοινωνικό μετασχηματισμό που τοποθετείται σ' ένα αόριστο και ενδεχομένως ουτοπικό μέλλον. Άλλωστε, η κατάργηση του κράτους σε κάποια απροσδιόριστη στιγμή στο μέλλον πέρα από ένα μάλλον ουτοπικό εγχείρημα μπορεί να συνδεθεί με επικίνδυνες συνέπειες καθώς κανείς δεν μπορεί να προβλέψει αν αυτό που θα αντικαταστήσει τον θεσμό του κράτους θα είναι και περισσότερο επιτυχές στην αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων. Επιπρόσθετα, θα μπορούσε να

ειπωθεί πως η ιστορική εμπειρία αποδεικνύει ότι οργανώσεις, κόμματα και συνδικάτα που εμπνέονται από τον μαρξισμό (ακόμα και από τις πλέον «ορθόδοξες» εκδοχές του) τείνουν να υποστηρίζουν αιτήματα που αφορούν την επέκταση και κατά συνέπεια τη διατήρηση του κράτους πρόνοιας. Σύμφωνα με την εκτίμησή μας, το κράτος πρόνοιας πρέπει να διατηρηθεί και να ενισχυθεί.

Η μαρξιστική κριτική παρόλα αυτά είναι σημαντική γιατί δείχνει ότι το κράτος δεν είναι ένας λειτουργικά και αξιακά *ουδέτερος* μηχανισμός όπως τον αντιλαμβάνονται σε μεγάλο βαθμό οι φιλελεύθεροι διανοητές -η άλλη παράδοση που χαρακτήρισε την πολιτική σκέψη της Νεωτερικότητας. Οι τελευταίοι, ορμώμενοι από την προοπτική της προστασίας της *ατομικής* ελευθερίας, επιφυλάσσουν στο κράτος τον ελάχιστο ρόλο της διατήρησης της κοινωνικής ευταξίας και της τήρησης του νόμου.

Βασική αντίληψη στον φιλελευθερισμό είναι ότι η ελευθερία του ατόμου είναι αδιάρρηκτα συνδεδεμένη με την ελευθερία στις οικονομικές συναλλαγές. Αυτό έχει σημαντικές συνέπειες για το ρόλο που επιφυλάσσεται στο κράτος το οποίο θα πρέπει να παραμένει μικρό, αλλά αποτελεσματικό. Δηλαδή να μην παρεμβαίνει στις λειτουργίες των αγορών πιστεύοντας ότι έτσι θα λειτουργήσουν καλύτερα και αποτελεσματικότερα ώστε αυτές να παράξουν πλεόνασμα που θα μπορούσε να διοχετευτεί σε προνοιακές πολιτικές. Επομένως, ο ρόλος του θα πρέπει να περιοριστεί σημαντικά στη λειτουργία του ως κράτος δικαίου αφήνοντας ελεύθερο τον ανταγωνισμό. Ωστόσο, ο διαρκής αυτός ανταγωνισμός δημιουργεί αναπόφευκτα κοινωνικές ανισότητες. Για την αντιμετώπιση αυτών δημιουργήθηκε το κράτος πρόνοιας, το οποίο θεωρήθηκε ως ένας μηχανισμός για την άμβλυνση των κοινωνικών αντιθέσεων και τη διασφάλιση των βασικών ανθρώπινων δικαιωμάτων σε μεγαλύτερο μέρος του κοινωνικού συνόλου.

Θα υποστηρίξουμε λοιπόν, ότι το κράτος εξ ορισμού θα πρέπει να έχει έναν ρόλο προνοητικό-προστατευτικό για τους πολίτες, διότι σε αντίθετη περίπτωση οδηγούμαστε σε κυνικές συνθήκες διαβίωσης των ασθενέστερων καθώς και ταξικής πόλωσης, με την εργατική τάξη και τα λιγότερο ευνοημένα τμήματα της κοινωνίας εν γένει να εξαρτώνται δια βίου από τις αγαθοεργίες των περισσότερο εύπορων. Έτσι, ωστόσο, καταπατώνται τα ανθρώπινα δικαιώματα όπως είναι το δικαίωμα στην ζωή με αξιοπρέπεια, δικαίωμα στη στέγη, δικαίωμα στο βιοπορισμό, δικαίωμα στην εργασία κλπ.

Στα κεφάλαια που ακολουθούν θα προσπαθήσουμε να δείξουμε ότι μεταξύ των κυρίαρχων πολιτικών παραδόσεων αναφορικά με το ρόλο και τη λειτουργία του κράτους πρόνοιας, προσεγγίσεις της φιλελεύθερης παράδοσης θα πρέπει επίσης να συνεκτιμηθούν παρόλο που το ζήτημα για το εάν είναι πιο γόνιμη ή επαρκέστερη η μαρξιστική ή η φιλελεύθερη οπτική είναι δύσκολο να απαντηθεί¹. Σημείο εκκίνησης, θα αποτελέσει μια ιστορική ανασυγκρότηση της ανάδυσης του έθνους-κράτους ως φαινομένου της Νεωτερικότητας. Το κράτος πρόνοιας αποτελεί ειδική μορφή αυτού του θεσμού. Ως εκ τούτου, μια κριτική του κράτους πρόνοιας μπορεί να χρησιμοποιήσει ως θεωρητικά εργαλεία τις προσεγγίσεις για το κράτος εν γένει που έχουν αναπτυχθεί από τη φιλελεύθερη και τη μαρξιστική παράδοση. Σε επόμενο κεφάλαιο, αναφέρονται βασικά χαρακτηριστικά του φιλελευθερισμού και επιχειρείται μια ανάλυση του ρόλου του κράτους υπό αυτό το πρίσμα. Μια ξεκάθαρη κριτική του κράτους πρόνοιας με βάση φιλελεύθερες αρχές προέρχεται από τον νεοφιλελεύθερο οικονομολόγο και φιλόσοφο Friedrich Hayek. Οι ιδέες του Hayek έπαιζαν μείζονα ρόλο στην ιδεολογική απονομιμοποίηση του κράτους πρόνοιας. Στο δεύτερο μέρος

---

¹ Συν τοις άλλοις, είναι γεγονός ότι σε αμφότερες τις προσεγγίσεις υπάρχουν πέρα από διαφορές και κοινές παραδοχές, όπως η προσπάθεια για εγκαθίδρυση μιας ελεύθερης κοινωνίας που θα έχει συμφιλιώσει (με διαφορετικό βέβαια τρόπο η καθεμία) τις υπάρχουσες κοινωνικές αντιθέσεις.

της εργασίας περνάμε στη μαρξιστική κριτική του κράτους. Μέσα από τα βασικά έργα του Karl Marx γίνεται σε μεγάλο βαθμό αντιληπτή η μαρξιστική οπτική του κράτους ως ιδεολογικά φορτισμένου μηχανισμού. Σε επόμενη ενότητα, συζητώνται δύο από τις πιο αντιπροσωπευτικές κριτικές του κράτους από τη νεομαρξιστική σκοπιά. Πιο συγκεκριμένα, αναπτύσσονται τα θεωρητικά επιχειρήματα των Louis Althusser και Νίκου Πουλαντζά. Οι απόψεις τους αν και διαφέρουν μεταξύ τους συνέβαλαν στη δημιουργία μιας μαρξιστικής θεωρίας για το κράτος η οποία ήταν ζητούμενο για πάνω από έναν αιώνα. Στο κεφάλαιο των συμπερασμάτων συζητάμε τη σημασία που έχουν η φιλελεύθερη και η μαρξιστική παράδοση για το κράτος πρόνοιας όπως έχει διαμορφωθεί σήμερα. Στο τέλος της εργασίας, εν είδει παραρτήματος δίνονται κάποιες προτάσεις για την ενίσχυση και τη βελτίωση του κράτους πρόνοιας.

1.1. Μια σύντομη ιστορική προσέγγιση του Κράτους: Ο σχηματισμός του έθνους-κράτους ως φαινόμενο της νεωτερικότητας

Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός της Βιομηχανικής επανάστασης αντικατέστησε και επαναπροσδιόρισε τόσο τους τρόπους αλληλεπίδρασης μεταξύ των ανθρώπων, όσο και μεταξύ των κοινωνικών σχέσεων και των θεσμών οι οποίοι τις στηρίζουν και τις επηρεάζουν (για περισσότερα βλ., Polanyi, 2007).

Φαινόμενα όπως η σταδιακή ανάδυση του εξορθολογισμού της οικονομίας και της απομάγευσης της κοινωνίας (Weber, 1996) αλλά και η ανάδειξη της εξαρτημένης μισθωτής εργασίας ως κυρίαρχης μορφής κοινωνικής πρακτικής -τουλάχιστον κατά την περίοδο της πρωταρχικής βιομηχανικής ανάπτυξης και μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα- συνοδεύτηκε από την υφέρπουσα απαλλαγή του κοινωνικού βίκοσμου από στοιχεία της παράδοσης και με την ενσωμάτωση ή τον αποκλεισμό μεγάλων ομάδων του πληθυσμού (Polanyi, 2007). Η ενσωμάτωση αφορούσε την υποχρεωτική ένταξη στη βιομηχανική παραγωγή, ενώ ο κοινωνικός αποκλεισμός σχετιζόταν με την αδυναμία παραγωγικότητας διαφόρων θεωρούμενων «έκλυτων» ομάδων (ασθενείς, επαίτες, πλάνητες κτλ). Παράλληλα με τις πιο πάνω διαδικασίες συγκεκριμένα καθοριστικά πολιτικά γεγονότα (η καθίδρυση της συνταγματικής μοναρχίας στην Μ. Βρετανία, η Αμερικανική Επανάσταση και η Γαλλική Επανάσταση) αλλά και το κίνημα του Διαφωτισμού οδήγησαν στην σύλληψη του κράτους ως πολιτικής δομής που αντιπροσωπεύει το έθνος, ως μια ομάδα ανθρώπων που μοιράζονται κοινή πολιτική και πολιτισμική παράδοση. Με αυτόν τρόπο, προέκυψε η έννοια του έθνους-κράτους η οποία ακόμα και σήμερα συνεχίζει να αποτελεί μέρος της κοινωνικής πραγματικότητας.

Φυσικά μια τέτοια μεταβολή δε θα μπορούσε να μην συνοδευτεί από την ανάδυση μιας σχετικής ιδεολογίας, δηλαδή του εθνικισμού. Ο Ernest Gellner ορίζει ως εθνικισμό (σε ό,τι αφορά το έθνος ως ιδεολογία) τη συμμετοχή, την ταύτιση με έναν εγγράμματο υψηλό πολιτισμό που έχει τις ίδιες διαστάσεις με μια ολόκληρη πολιτική μονάδα και θεωρεί την εκπαίδευση, την εξουσία, την κεντρική νοσοκομειακή περίθαλψη και τον πολιτισμό, βασικούς παράγοντες στο σχηματισμό του εθνικισμού. Ο Gellner (όπως και αρκετοί άλλοι) ως ένας ακλόνητος μοντερνιστής θεωρεί πως το έθνος-κράτος σηματοδοτεί μια έντονη διάκριση μεταξύ των παλαιότερων αγροτικών κοινωνιών και των σύγχρονων βιομηχανικών (Polanyi, 2007).

Το έθνος είναι αδιαχώριστο από τους θεσμούς που επιβάλλουν και επιβεβαιώνουν την ύπαρξή του, όπως είναι η γενική ψήφος για τους «εθνικούς», δηλαδή τους ενήλικες που ανήκουν στο έθνος και είναι ενταγμένοι ως πολίτες στο κράτος, το οποίο εμφανίζεται να υλοποιεί το εθνικό συμφέρον και την εθνική-λαϊκή κυριαρχία (Μηλιός, 2006).

Για τους μαρξιστές βεβαίως, όπως είναι γνωστό, το κράτος διασφαλίζει την απρόσκοπτη αναπαραγωγή του κεφαλαίου και την αύξηση του πλούτου. Η δημιουργία εθνικού νομίσματος ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την προστασία των κατά τόπους κεφαλαιοκρατών αλλά και κατ' επέκταση του ίδιου του έθνους-κράτους. Συν τοις άλλοις, εξυπηρετούσε τη θέσπιση και τήρηση νόμων ενώ λειτούργησε ως μηχανισμός πειθάρχησης με σκοπό τη δημιουργία και διατήρηση μιας κοινωνίας με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη κοινωνική ευταξία και αρμονία. Οι επιδιώξεις του έθνους-κράτους είναι σε κάθε περίπτωση να διατηρήσει την εθνική του ενότητα και φυσικά να διασφαλίσει τα εθνικά του συμφέροντα.

Η εθνική ενότητα, δεν είναι μόνο μια φανταστική κατασκευή, αλλά εκφράζει τον τρόπο λειτουργίας του κράτους, των θεσμών, των «δημοκρατικών δικαιωμάτων». Υπό αυτό το πρίσμα ο κόσμος μετατρέπεται σε ένα σύνολο εθνών που έχουν κοινά ή αντίθετα συμφέροντα, και να λειτουργεί ως τέτοιος. Συνεπώς, ο ταξικός χαρακτήρας της αστικής εξουσίας και η συνακόλουθη εκμετάλλευση μένουν στο απυρόβλητο, το ταξικό συμφέρον των εργαζομένων μένει κρυμμένο. Αυτό που φαίνεται να υπάρχει είναι η «σύγκρουση» ή η «άμιλλα» ανάμεσα στο εθνικό συμφέρον και στα ξένα εθνικά συμφέροντα (Μηλιός, 2006).

1.2 Κράτος πρόνοιας: Ιστορική προσέγγιση της γέννησης του θεσμού

Είναι σημαντικό να προχωρήσουμε στην ανάλυση της μορφής που έλαβε συγκεκριμένα ως κράτος πρόνοιας. Αρχικά, θα εξηγηθεί κατά ποιον τρόπο γεννήθηκε ιστορικά το προνοιακό κράτος, τι εννοούμε, ακριβώς, όταν μιλάμε για Πρόνοια και στη συνέχεια ποια είναι η λειτουργία και ο σκοπός του. Σε αυτό το σημείο, πριν προχωρήσουμε στην περαιτέρω ανάλυση του θεσμού, θα πρέπει επίσης να προβούμε σε μια παράθεση σύντομης ιστορικής ταξινόμησης του φαινομένου. Η χρησιμότητα της παράθεσης αυτής έγκειται στο γεγονός ότι όπως η ίδια η έννοια του κράτους ή της κοινωνίας ή οποιουδήποτε σχηματισμού δεν έχει μονολιθική υπόσταση, έτσι και το κράτος πρόνοιας δύναται να λάβει διαφορετικές μορφές και περιεχόμενο σε σχέση πάντα με το εκάστοτε κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο στο οποίο κατασκευάζεται/εμφανίζεται. Συνεπώς, νοούμε το κράτος πρόνοιας ως ιδεότυπο ο οποίος, ωστόσο, εμφανίζεται σε διαφορετικές ιστορικές παραλλαγές.

Το κράτος πρόνοιας γεννήθηκε και διαμορφώθηκε μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στην Ευρώπη και συγκεκριμένα στη Γερμανία. Η ιστορική στιγμή κατά την οποία εμφανίστηκε το κράτος πρόνοιας έχει ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση του ρόλου του. Οι δυτικές κοινωνίες προέρχονταν από έναν πόλεμο που ισοπέδωσε το μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης ενώ ανάμεσα στα αίτια του πολέμου συμπεριλαμβάνεται και η Μεγάλη Ύφεση της δεκαετίας του 1930. Βασική επιδίωξη για τις πολιτικές ηγεσίες των χωρών της Ευρώπης αλλά και των ΗΠΑ ήταν η εφαρμογή πολιτικών που θα απέτρεπαν την επανάληψη της ανάπτυξης ολοκληρωτικών κινημάτων, τα οποία αιματοκύλισαν ολόκληρο τον κόσμο. Παράλληλα, η αυξανόμενη επιρροή των κεϋνσιανών πολιτικών της πλήρους απασχόλησης αλλά και η αναμφισβήτητη αίγλη που απέκτησαν τα αριστερά κόμματα εξαιτίας της αντίστασής τους κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής κατέστησαν εφικτή μια πολιτική που ήταν περισσότερο ευνοϊκή για τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα. Η κρατική παρέμβαση που πρεσβεύει το προνοιακό κράτος υποστηρίζει ότι η κοινωνικοοικονομική αρωγή του πολίτη είχε ως κύριο στόχο να δείξει ότι οι συνθήκες «εξαθλίωσης», κοινωνικής και οικονομικής, δεν είναι μόνο ιδιωτική υπόθεση. Το δικαίωμα στην επιβίωση προκύπτει από τα βασικά ανθρώπινα δικαιώματα τα οποία θεσπίστηκαν με την εμφάνιση του διαφωτισμού (18ος-19ος αι.). Παρόλο που το κράτος πρόνοιας εμφανίστηκε στην ολοκληρωμένη μορφή του

μεταπολεμικά, συγκεκριμένες κατακτήσεις είχαν αρχίσει να επιτυγχάνονται ήδη από τον 19^ο αιώνα. Η εφαρμογή του νόμου της κοινωνικής ασφάλισης εφαρμόστηκε πρώτη φορά το 1883 στη μισθωτή τάξη με σκοπό τον κατευνασμό του σοσιαλιστικού κινήματος του προλεταριάτου και την διατήρηση της κοινωνικής ειρήνης. Η προστασία για τα εργατικά ατυχήματα και δικαιώματα εφαρμόστηκε έναν χρόνο μετά (1884) και αργότερα θεσπίστηκε ακόμη η νομοθεσία για την συνταξιοδοτική ασφάλιση.

Υπάρχουν δύο βασικές θεωρήσεις της γένεσης του θεσμού: α) η λειτουργική και η β) ταξική. Η πρώτη, προέρχεται από την παραδοσιακή σύλληψη της προόδου των κοινωνικών θεσμών. Σύμφωνα με αυτήν, δεν ήταν δυνατό παρά το κράτος ως πολιτικός θεσμός να εξελιχθεί σε ανώτερες βαθμίδες εσωτερικής οργάνωσης και πολιτικής συμπεριφοράς. Η προνοιακή και κοινωνική του αντίληψη υπήρξε επακόλουθο του εκδημοκρατισμού του. Δεν κάνουμε λόγο σαφώς για μια «εξελικτική» προσέγγιση η οποία υποστηρίζει ότι το κράτος είναι ένας πολιτικός θεσμός που εξελίσσεται σε όλο και ανώτερες βαθμίδες εσωτερικής οργάνωσης και πολιτικής συμπεριφοράς μέσω μιας διαδικασίας προσαρμοστικής αναβάθμισης. Αλλά για μια προσέγγιση η οποία εντοπίζει τα αίτια της σύστασης του κράτους στους ταξικούς αγώνες είτε μεταξύ της αστικής τάξης και της φεουδαρχίας είτε μεταξύ της αστικής και της εργατικής τάξης. Η προσέγγιση αυτή εμπεριέχει και ένα στοιχείο δυναμισμού, αφού, κατά τους υποστηρικτές της, η επίτευξη της προόδου αυτής δεν προέκυψε ως φυσική πολιτική ωρίμαση, αλλά ως αποτέλεσμα αγώνων και κατάκτηση της φιλελεύθερης και δημοκρατικής αστικής τάξης. Η καθολική ψηφοφορία και η καθολική εκπαίδευση θεωρούνται ως οι σπουδαιότεροι καρποί τους οποίους έδρεψε η αστική τάξη στην προσπάθειά της να καταρρίψει το απολυταρχικό κράτος και τους αποστεωμένους θεσμούς στους οποίους στηριζόταν. Από την άποψη αυτή, οι δημοκρατικές κυβερνήσεις θεωρούνται ως ο θεματοφύλακας του κράτους πρόνοιας και προσπαθούν να αντικρούσουν την κριτική που δέχονται, υπεραμυνόμενες της ιστορικής προσφοράς τους στη δικαίωση των αιτημάτων των πολιτών για λαϊκή κυριαρχία και κοινωνική δικαιοσύνη (Μηλιός, 2006).

Η δεύτερη θεώρηση δίνει έμφαση στον ταξικό χαρακτήρα του κράτους πρόνοιας. Με την εκβιομηχάνιση και την αυξημένη ζήτηση των εργατών που συνεπαγόταν αυτή, άρχισε να δημιουργείται ένα έντονο κλίμα διαμαρτυρίας λόγω των άθλιων συνθηκών στις οποίες εργάζονταν. Οι εργάτες άρχισαν να απεργούν και

να ζητούν δικαιώματα και καλύτερες εργασιακές συνθήκες, καθώς και υγειονομική περίθαλψη και ασφάλιση. Εν καιρώ, αυτό έφερε ως αποτέλεσμα την ίδρυση ενός κρατικού μηχανισμού (κράτος πρόνοιας) ο οποίος προσέφερε μια σειρά από κοινωνικά και οικονομικά προνόμια στους πολίτες. Για παράδειγμα, παύει να στηρίζεται η αρωγή των αδύναμων μελών της κοινωνίας στην ενορία (η εκκλησία με φιλανθρωπικό χαρακτήρα ως «φύλακας» των φτωχών) και παίρνει τη θέση της μια κρατική νομοθεσία η λεγόμενη νομοθεσία για τους φτωχούς η οποία εφαρμόστηκε το 1834 (Poor Law) και ανέλαβε την φροντίδα όλων όσων έχρηζαν επιδοματικής και ιδρυματικής βοήθειας (πένητες, άνεργοι, άστεγοι, ανάπηροι κλπ). Οι πολιτικές της Πρόνοιας, βεβαίως, λειτουργούν στον αντίποδα της σύγχρονης νεοφιλελεύθερης «λύσης» των κοινωνικών προβλημάτων, η οποία εστιάζει στην ελεύθερη και ανεμπόδιστη αγορά. Όταν λοιπόν, θα αποκτούσε μια άριστη οικονομία θα μπορούσε να βοηθήσει και τα πιο αδύναμα μέλη. Η αρωγή όμως, θα έπρεπε να είναι η ελάχιστη έτσι ώστε το άτομο να μην επαναπαύεται και να αναζητά συνεχώς εργασία.

Ωστόσο, θα πρέπει να δούμε ποιος ακριβώς είναι ο ρόλος του κράτους πρόνοιας αναλύοντας τον τρόπο με τον οποίο εφαρμόζονται τα προτάγματά του. Η πρόνοια σημαίνει την μέριμνα-βοήθεια σε πολίτες που έχουν ανάγκη. Τα κριτήρια είναι κυρίως εισοδηματικά. Δηλαδή ένας πολίτης λαμβάνει βοήθεια σύμφωνα το αν έχει ένα χαμηλό εισόδημα ή και καθόλου. Χαμηλό θεωρείται το εισόδημα το οποίο δεν επιτρέπει την πλήρη κάλυψη όλων των ανθρωπίνων αναγκών (βιοποριστικές ανάγκες, ανάγκη για ένδυση, διασκέδαση κλπ.) Το κράτος λοιπόν, παίρνει την μορφή ενός μηχανισμού που στοχεύει στο να φροντίσει τις οικονομικά πιο αδύναμες ομάδες του πληθυσμού. Συγκεκριμένα, οι περιπτώσεις που χρήζουν κοινωνικής -κρατικής αρωγής μπορεί να είναι περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης π.χ. ξαφνική απώλεια κατοικίας-στέγης, απώλεια εργασίας, έλλειψη πόρων, αναπηρία κ.α. Ως εκ τούτου το κράτος πρόνοιας, όπως διαβάζουμε στο *Oxford Handbook of The Welfare State*, πραγματώνει ορισμένες αξίες όπως είναι η προστασία των πιο αδύναμων μελών μιας κοινωνίας, η νομιμοποίηση των εργατικών συνδικάτων, η κοινωνική ασφάλιση, η συνταξιοδότηση κ.ά. Συνεπώς, όπως επισημαίνει και ο Stuart White (2010) η ύπαρξη του κράτους πρόνοιας κρίνεται ζωτικής σημασίας, διότι ενσαρκώνει ποικίλες ηθικές αξίες και μεριμνά για την κάλυψη των βασικών βιοτικών αναγκών του ανθρώπου στο όνομα της κοινωνικής δικαιοσύνης και της αποτροπής της φτώχειας.

Ένας εξαιρετικά χρήσιμος ορισμός παρέχεται από τον William Beveridge για τον οποίο το κράτος πρόνοιας νοείται ως «ένας κυβερνητικός μηχανισμός μέσα στον οποίο το κράτος ή ένα πολύ καλά οργανωμένο δίκτυο αποτελούμενο από κοινωνικούς θεσμούς παίζει έναν σημαντικό ρόλο στην προστασία και στην προώθηση της οικονομικής και κοινωνικής ευημερίας των πολιτών. Βασίζεται στην αρχή της ισότητας των ευκαιριών, την αναδιανομή του πλούτου και της δημόσιας ευθύνης για κάλυψη των ελάχιστων βιοτικών αναγκών των ατόμων που δεν δύνανται να τα παρέχουν οι ίδιοι στον εαυτό τους. Χαρακτηριστικό του γνώρισμα είναι η κοινωνική ασφάλιση στις προηγμένες βιομηχανικές χώρες» (Brittanica Encyclopaedia, 2015). Οι αξίες που διέπουν το κράτος πρόνοιας έχουν φιλελεύθερες καταβολές τις οποίες θα εξηγήσουμε εκτενέστερα στη συνέχεια.

Οι αξίες αυτές αναμφίβολα μπορούν να χαρακτηριστούν ως βασικοί εγγυητές της νομιμοποιητικής ισχύος του κράτους πρόνοιας. Αυτό σε αντίθεση με άλλες μορφές κράτους επιχειρεί να υλοποιήσει την αρχή της κοινωνικής δικαιοσύνης, καθώς εγγυάται σημαντικά κοινωνικά δικαιώματα. Οι αρχές που υπηρετεί -όταν εφαρμόζεται αποτελεσματικά- είναι η ισότητα των πολιτών και η ελευθερία.

Μια αρκετά ενδιαφέρουσα ομαδοποίηση και ταξινόμηση των τύπων του κράτους πρόνοιας προέρχεται από τον Άγγλο θεωρητικό Richard Titmuss (1974). Κριτήρια για αυτό το εγχείρημα αποτελούν η σχέση που αναπτύσσεται κάθε φορά ανάμεσα στην αγορά, την οικογένεια και το κράτος. Έτσι ο Titmuss διακρίνει τριών ειδών τύπους: τον υπολειμματικό (residual), το βιομηχανικό (industrial achievement-performance) και το θεσμικό-ανα-διανεμητικό (institutional - redistributive).

Σύμφωνα με το πρώτο μοντέλο (υπολειμματικό) το κράτος παρεμβαίνει μόνο όταν η αγορά και η οικογένεια αποτυγχάνουν να καλύψουν τις ανάγκες του ατόμου. Το αντικείμενο του κοινωνικού κράτους είναι να διδάξει τους ανθρώπους, πως να επιβιώνουν χωρίς τη βοήθειά του, συνεπώς η κρατική παρέμβαση είναι ελάχιστη. Η παροχή επιδομάτων πραγματοποιείται ύστερα από έλεγχο των μέσων διαβίωσης που διαθέτει το άτομο και συνήθως τα βοηθήματα αυτά στιγματίζουν τα άτομα, στα οποία παρέχονται, με απόρροια να λειτουργεί κατασταλτικά και όχι προληπτικά. Το πρότυπο αυτό συνδέεται με μια επιλεκτική μορφή κάλυψης των αναγκών και

αφορά αυστηρά εκείνους που δεν μπορούν με τις δικές τους δυνάμεις να το επιτύχουν. Στο δεύτερο μοντέλο (βιομηχανικό) οι ανάγκες καλύπτονται με βάση την παραγωγικότητα, τα προσόντα και την επίδοση στην εργασία. Ο δε ρόλος της κοινωνικής ασφάλισης είναι συμπληρωματικός με τον ρόλο της οικονομίας. Τέλος, στόχος της κοινωνικής πολιτικής στα πλαίσια του τρίτου μοντέλου (θεσμικό-αναδιανεμητικό), που συναντάται κυρίως στις Σκανδιναβικές χώρες είναι η καθολική κάλυψη των αναγκών έξω από τους μηχανισμούς της αγοράς (Χλέτσος, xx).

Υπό το φως αυτών των θεωρήσεων κρίνεται σημαντικό να πραγματοποιηθεί εκ νέου η διάκριση φιλελεύθερων και μαρξιστικών αντιλήψεων ώστε να γίνουν ξεκάθαρες και οι δυο τοποθετήσεις. Σύμφωνα με τη νεοφιλελεύθερη θεωρία, όπως είδαμε παραπάνω, το κράτος-πρόνοιας θα έπρεπε να αποτελεί έναν μηχανισμό, ο οποίος παρεμβαίνει στην οικονομία αλλά σε πολύ περιορισμένο βαθμό, καθώς η παρέμβαση αυτή είναι επιζήμια για την ομαλή λειτουργία της αγοράς και μάλιστα υπό πολύ συγκεκριμένες προϋποθέσεις, οι οποίες θα αναλυθούν διεξοδικότερα στη συνέχεια. Έτσι, το κράτος υπάρχει ως επί το πλείστον ως εγγυητής του νόμου χρησιμοποιώντας μηχανισμούς κοινωνικής ευταξίας. Από την άλλη, για τον μαρξισμό το κράτος πρόνοιας αποτελεί ένα ταξικό όργανο με βασική του λειτουργία τη διατήρηση και την προώθηση της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων. Όπως θα εξετάσουμε στα επόμενα κεφάλαια, το κράτος σύμφωνα με το μαρξισμό δεν είναι ποτέ απόν από τη ρύθμιση της οικονομίας ακόμα και όταν αυτή επιχειρείται να λειτουργήσει πλήρως ελεύθερα, αντιθέτως το κράτος έχει έντονα παρεμβατικό ρόλο μέσα από μηχανισμούς όπως η φορολόγηση, οι δασμοί, η εργατική νομοθεσία και η σύναψη εμπορικών συμφωνιών. Δεδομένου όμως, ότι το σημερινό κράτος τείνει, κατά την άποψή μας, να γίνεται ολοένα και πιο νεο-φιλελεύθερο λαμβάνοντας υπόψη την συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας αλλά και τη μη τήρηση της αρχής της αναδιανομής του πλούτου (ή την ελάχιστη αναδιανομή), την οποία είναι εξ ορισμού υποχρεωμένο να εφαρμόσει, κρίνεται απαραίτητο να αναλυθούν πρωτίστως η φιλελεύθερη και νεοφιλελεύθερη σκοπιά. Και οι δυο απόψεις θα πρέπει να μελετηθούν και να αναλυθούν ενδελεχώς έτσι ώστε να ερευνήσουμε ποια είναι εν τέλει η λειτουργία του κράτους πρόνοιας, κατά πόσο χρησιμεύει η λειτουργία αυτή σε μια κοινωνία ή μη καθώς και αν εν τέλει εξισορροπεί τις κοινωνικές αντιφάσεις στην σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία.

2. Η Φιλελεύθερη οπτική

Η πολιτική φιλοσοφία του φιλελευθερισμού συνδέεται στενά με το κίνημα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και ως επί το πλείστον βασίζεται στα ιδεώδη του όπως είναι η ελευθερία του Τύπου, η θρησκευτική ελευθερία, η ελεύθερη πολιτική βούληση, το δικαίωμα και ο σεβασμός στην ατομική ιδιοκτησία, το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι κ.ά. Φυσικά σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε και η επιρροή του εμπνεόμενου από την αρχαία Ελλάδα ουμανισμού. Αναμφίβολα ο πολιτικός φιλελευθερισμός αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα για την οριστική εδραίωση του Λόγου απέναντι στο μεσαιωνικό σκοταδισμό και την απολυταρχία ενώ δημιούργησε τη βάση για την ανάπτυξη των δημοκρατικών θεσμών που επιβιώνουν μέχρι σήμερα. Έτσι, γενικές αρχές που διέπουν τον φιλελευθερισμό είναι η πίστη στην ισότητα, τόσο πολιτική (ισότητα απέναντι στο νόμο) όσο και νομική (ισότητα ενώπιον του νόμου).

Ο φιλελευθερισμός έχει μακρά ιστορία ως ιδεολογικό ρεύμα. Δεν έχει έναν κυρίαρχο στοχαστή αλλά αποτελεί συνονθύλευμα διαφορετικών εκδοχών της φιλελεύθερης σκέψης που δεν είναι απαραίτητα σε συμφωνία μεταξύ τους, κυρίως μάλιστα, όσον αφορά στο θεμελιώδες ζήτημα του ρόλου του κράτους. Οι ρίζες του βρίσκονται στη θεωρία των κλασικών της πολιτικής οικονομίας και της πολιτικής φιλοσοφίας. Από την πλευρά της πολιτικής οικονομίας, ο Adam Smith, αναγνωρίζοντας τα παραγωγικά πλεονεκτήματα του καπιταλιστικού καταμερισμού της εργασίας και όντας υπέρμαχος του *laissez faire*, δίνει έμφαση στην ελεύθερη λειτουργία της αγοράς την οποία θεωρεί ως ένα «αυτορρυθμιζόμενο» σύστημα που έχει την ικανότητα να οδηγεί στη μέγιστη απόδοση. Θεωρείται ότι η αγορά λειτουργεί στη βάση του ανταγωνισμού ο οποίος δρα ως ρυθμιστής μεταξύ αντίθετων δυνάμεων και συμφερόντων που δημιουργούνται από την αλληλεπίδραση της ανθρώπινης δράσης των υποκειμένων. Η δράση των υποκειμένων καθοδηγείται από το προσωπικό συμφέρον και τις δυνάμεις «εγωισμού». Μάλιστα με τον συνδυασμό διαφορετικών «εγωισμών» μπορεί να παραχθεί ισορροπία την οποία επιτυγχάνει το «αόρατο χέρι» της αγοράς. Δεδομένου ότι κάθε άτομο εργάζεται για το προσωπικό του συμφέρον προσφέρει στο κοινωνικό σύνολο διαμέσου της εξειδίκευσης που επιτυγχάνει ο καταμερισμός εργασίας κάτι που κάποιος άλλος δεν έχει. Αυτός με τη σειρά του παράγει κάτι που επίσης είναι αναγκαίο για τα υπόλοιπα μέλη του κοινωνικού συνόλου. Έτσι όλοι κερδίζουν με κίνητρο το ατομικό κέρδος αυξάνοντας

δραματικά την παραγωγή αγαθών. Ο Smith, παρ' όλα αυτά, θεωρεί ότι ο ρόλος του κράτους είναι ζωτικής σημασίας για την παροχή των βασικών δημόσιων αγαθών (Heilbroner, 2000 · Χάρβεϊ, 2007). Ωστόσο, η προσέγγιση του Smith δεν θα πρέπει να συγχέεται με σύγχρονες παύει απόψεις για την πρωτοκαθεδρία της αγοράς που εκπροσωπούν τον νεοφιλελεύθερο κυνισμό. Ο Smith ήταν ιδιαίτερα κριτικός απέναντι στην απληστία και τις παράνομες συμπεριφορές των εμπόρων της εποχής του. Κατά τη γνώμη μας, αυτή η παρερμηνεία οφείλεται στο γεγονός ότι συχνά αγνοείται το γεγονός ότι ο Smith εκτός από συγγραφέας του *Έρευνα για τη Φύση και τις Αιτίες του Πλούτου των Εθνών* είναι και ο συγγραφέας της *Θεωρίας των Ηθικών Συναισθημάτων*.

Το κράτος σύμφωνα με τον φιλελευθερισμό αποτελεί βασικό μηχανισμό για την προώθηση των αιτημάτων του διαφωτισμού όπως είναι: οι κοινωνικές αξίες, η ελευθερία του ατόμου, η ισότητα κλπ. Θα μπορούσαμε να πούμε ακόμη ότι το κράτος συνιστά τρόπον τινά την πολιτική λύση του διαφωτισμού, η οποία ενσαρκώνει τις κοινωνικές αξίες με τη μορφή πολιτικών δικαιωμάτων. Βασίζεται στον ανθρωπισμό, τις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης και τα καθορισμένα από αυτή ανθρώπινα δικαιώματα.

Επιπλέον, ο φιλελευθερισμός πρεσβεύει, ότι προτεραιότητα έχει το άτομο και ο ρόλος που διαδραματίζει για τη συγκρότηση της πραγματικότητας. Με την ανάδυση αυτή του υποκειμένου το άτομο πλέον ως ενική προσωπικότητα είναι μη αναγώγιμο στο σύνολο. Συχνό σημείο κριτικής απέναντι στον οντολογικό ατομισμό είναι ότι σε κοινωνικοπολιτικό επίπεδο οδηγεί σε έναν ακραίο ατομικισμό, διότι μια κοινωνία σύμφωνα με τον φιλελευθερισμό θα πρέπει να κινείται στον άξονα του ελεύθερου ανταγωνισμού. Έτσι, ο ρόλος του κράτους ελαχιστοποιείται όσο το δυνατόν περισσότερο (Ανταμ Σμιθ – αυτορρύθμιση της αγοράς) διότι αποτελεί τροχοπέδη στην ανάπτυξη της οικονομικής δραστηριότητας λόγω της παρέμβασής του. Επομένως το κράτος πρέπει να απέχει από τη ρύθμιση της οικονομικής ζωής για δύο λόγους: τόσο κανονιστικά, επειδή αυτό συνάδει με τις αρχές της ισότητας και της ελευθερίας όσο και λειτουργικά-αποδοτικά, αφού δεν επιτρέπει την επίτευξη μεγαλύτερων οικονομικών επιτευγμάτων. Αυτό σημαίνει ότι η λειτουργία του πρέπει να είναι γενικά περιορισμένη ακόμη και ως προνοιακό κράτος.

Σύμφωνα με την ανάγνωσή μας οι αξίες που τροφοδοτούν τη φιλελεύθερη σκέψη μπορούν να ομαδοποιηθούν ως οκτώ αρχές που αφορούν τη σχέση του κράτους με το σύνολο της κοινωνικής ζωής. Αρχικά (1) η ελευθερία του ατόμου αποτελεί πρωταρχική πολιτική αξία και άρα βασικό κριτήριο για την αξιολόγηση μιας πολιτικής απόφασης θα πρέπει να είναι κατά πόσο αυξάνει ή μειώνει την ελευθερία του ατόμου. Συνακόλουθα, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, (2) ο φιλελευθερισμός προάγει τον ατομισμό καθώς το άτομο είναι σημαντικότερο από την συλλογικότητα. Επομένως, το συμφέρον του ατόμου δε θα πρέπει να θυσιάζεται στο βωμό του κοινού καλού. Μια τρίτη βασική αρχή του φιλελευθερισμού είναι η δυσπιστία απέναντι στην κρατική εξουσία. Ένας ευρύς ορισμός της εξουσίας είναι η δυνατότητα να «χειραγωγεί» κανείς κάποιον άλλον ώστε να ενεργήσει σύμφωνα με τη δική του βούληση. Οι φιλελεύθεροι θεωρούν ότι το άτομο είναι αυτό το οποίο θα πρέπει να κρίνει το συμφέρον του και όχι το κράτος. Διότι το κράτος αρκετά συχνά μέσα από διάφορους μηχανισμούς, όπως για παράδειγμα επιβολή κάποιων μέτρων, επιδιώκει να υποδείξει στους πολίτες το συμφέρον τους. Σε κάθε περίπτωση θεωρείται, ότι οι κρατικές παρεμβάσεις είναι ανούσιες αφού οι πολίτες είναι πάντα σε θέση να αποφασίζουν για το «σωστό» ή μη (3). Επιπλέον, προϋπόθεση για την τήρηση όλων των αρχών είναι (4) η ύπαρξη ενός κράτους Δικαίου, δηλαδή η νομοκρατία. Οι ψηφισμένοι νόμοι πρέπει να εφαρμόζονται. Ταυτόχρονα όλοι είναι ίσοι απέναντι στον νόμο ανεξάρτητα από το χρώμα, φύλο, σεξουαλικό προσανατολισμό κλπ. Μια άλλη βασική ιδέα του φιλελευθερισμού είναι ότι (5) το κράτος δεν έχει ρόλο να επιβάλει την τάξη στην οικονομική ζωή, καθώς η τάξη προκύπτει αυθόρμητα μέσα από τις εθελοντικές αλληλεπιδράσεις των ατόμων: δημιουργούνται αυτόματα κανόνες που διέπουν την καθημερινότητα τους. Όταν τα άτομα είναι απολύτως ελεύθερα χωρίς εξαναγκασμούς, τότε βρίσκουν μέσα από την κάθε δραστηριότητά τους ένα τρόπο να διατηρούν την ευταξία φτιάχνοντας δικούς τους αμοιβαία αποδεκτούς κανόνες που θα τους εξυπηρετούν. Επιπρόσθετα, (6) οι οικονομικές συναλλαγές θα πρέπει να αφήνονται ανεμπόδιστες και η ατομική ιδιοκτησία θα πρέπει να προστατεύεται. Τα όποια προβλήματα θα πρέπει να λύνονται ειρηνικά. Αυτό που χρειάζεται είναι ελεύθερες αγορές και όχι κυβερνητικός σχεδιασμός. Υπό αυτό το πρίσμα η παρεμβατική εξωτερική πολιτική είναι μη αποδεκτή. Το κράτος (7) θα πρέπει να έχει περιορισμένο ρόλο ο οποίος θα αφορά την προστασία της ζωής και της ατομικής ιδιοκτησίας. Τέλος, (8) ο φιλελευθερισμός προάγει την ανεκτικότητα, την ελευθερία του Λόγου, και την ελεύθερη διακίνηση και ανταλλαγή ιδεών.

Αυτές τις αρχές τις εντοπίζουμε σε μια σειρά από φιλοσόφους που εντάσσονται στην παράδοση του φιλελευθερισμού. Για παράδειγμα, ο Bentham (Barry, 1998) υποστηρίζει ότι η κρατική παρέμβαση δικαιολογείται μόνο στην περίπτωση που καταφέρνει να μεγιστοποιήσει την ευμάρεια. Οι κυβερνήσεις θα πρέπει να κάνουν όσο το δυνατό πιο εύκολο για τους ανθρώπους να ικανοποιήσουν τις επιθυμίες τους μέσα από τις δικές τους προσπάθειες και να διασφαλίσουν τα μέγιστα αγαθά στο μέγιστο βαθμό. Ο Bentham τάσσεται υπέρ της αρχής της χρησιμότητας, ότι δηλαδή η ανθρώπινη δράση θα πρέπει να αποβλέπει στην επίτευξη της μεγαλύτερης δυνατής ευτυχίας για το μεγαλύτερο αριθμό ατόμων. Ένα ακόμη παράδειγμα είναι ο Mill (Barry, 1998), ο οποίος είναι επίσης υπέρμαχος της αρχής της χρησιμότητας αλλά όχι με την ψυχολογική έννοια του Bentham. Στηρίζει μια πιο πλουραλιστική άποψη συνδυάζοντας τις έννοιες του ατομικισμού και του κολεκτιβισμού. Θεωρεί ότι το κράτος θα πρέπει να παρεμβαίνει όπου η αγορά είναι αναποτελεσματική και κυρίως, στα πεδία της βασικής εκπαίδευσης, των δημόσιων έργων και της υγείας. Αναμφίβολα εξίσου σημαντική υπήρξε και η επιρροή του Locke (Barry, 1998) με τη θεωρία του για το φυσικό νόμο και το κοινωνικό συμβόλαιο. Ο Σκωτζέζος φιλόσοφος αναγνωρίζει δύο βασικά, ανθρώπινα, φυσικά και αναφαίρετα δικαιώματα: την ελευθερία και την ιδιοκτησία. Θεωρεί ότι αυτά τα δικαιώματα δεν είναι απόλυτα και υπάρχουν όροι σε αυτά, όπως υπάρχουν και υποχρεώσεις σε αυτούς που τα φέρουν. Έχουν δημιουργηθεί, προστατεύονται και υπόκεινται σε αλλαγές από το νόμο για αυτό και η αντιπροσωπευτική κυβέρνηση και η ανεξάρτητη δικαιοσύνη κατέχουν εξέχουσα θέση στη θεωρία του. Στα νεότερα χρόνια διαχωρίζεται ο παλαιός φιλελευθερισμός από το νεοφιλελευθερισμό. Ο φιλελευθερισμός δίνει έμφαση στην ιδέα της ελάχιστης συμμετοχής του κράτους στην οικονομία (όπως ήδη εξηγήσαμε), ενώ ο νεοφιλελευθερισμός προωθεί την πλήρη απόδοση κάθε πτυχής της κοινωνικής ζωής στους κανόνες της αγοράς.

2.1 Νεοφιλελευθερισμός

Ο κλαστικός φιλελευθερισμός σαφώς διαφοροποιείται από το νέο-φιλελευθερισμό παρόλο που και οι δυο προσδίδουν κυρίαρχο ρόλο στην αγορά. Ο νέο-φιλελευθερισμός, το μεταγενέστερο στάδιο του πρώτου, πρεσβεύει τον «εκτοπισμό» του κράτους από κάθε ενέργεια της αγοράς. Παροχές όπως κοινωνική ασφάλιση, εκπαίδευση, παιδεία κλπ. θα πρέπει στην καλύτερη περίπτωση να παρέχονται από αυτό-οργανωμένες ομάδες με φιλανθρωπικό χαρακτήρα και όχι κρατικό (για παράδειγμα, φιλανθρωπικές οργανώσεις, οικογένεια, εκκλησία κλπ). Ωστόσο βασική θέση του νεοφιλελευθερισμού είναι ότι και αυτοί οι τομείς μπορούν να αποτελέσουν πηγή κέρδους και ανάπτυξης ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Σε περίπτωση που το κράτος παρέμβει στην αγορά τότε αυτή είναι καταδικασμένη να αποτύχει. Η πίστη σε μια κοινωνία πολιτών όπου τα κοινωνικά προβλήματα μπορούν να αντιμετωπιστούν καλύτερα μέσα από εθελοντικές οργανώσεις παρά μέσα από κρατικές παρεμβάσεις είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα του νεοφιλελευθερισμού. Επιπροσθέτως, οι νεο-φιλελεύθεροι είναι υπέρ της άποψης της σύνδεσης των ανταγωνιστικών και συνεργατικών στόχων και αξιών στα πλαίσια μιας ελεύθερης κοινωνίας. Δεν είναι εχθρικοί στην κολεκτιβιστική δράση προκειμένου να βοηθήσουν τους αναξιοπαθούντες, αντιθέτως θεωρούν ότι οι άνθρωποι έχουν υποχρέωση απέναντι στην κοινότητα που τους φροντίζει σε κρίσιμες περιόδους, σύμφωνα με την αρχή της αμοιβαίας ανταλλαγής. Δεν αμφισβητούν ανοιχτά το σύστημα κοινωνικής προστασίας και θεωρούν ότι το κοινωνικό κράτος αποτελεί έκφραση κοινωνικής συνοχής και μερικές φορές λειαιίνει τα προβλήματα που μπορεί να προκύψουν από την οικονομική δραστηριότητα. Δεν είναι αρνητικοί, επίσης, στη βοηθητική λειτουργία της οικογένειας. Θεωρείται ότι το κράτος θα πρέπει να εξασφαλίζει ένα βασικό επίπεδο διαβίωσης στους πολίτες. Βασικό, επίσης, κριτήριο για την αξιολόγηση του κράτους είναι εάν προωθεί την ηθική ανάπτυξη του ατόμου και την αυτοπραγμάτωση. Προχωρώντας την ανάλυσή μας για τον νεοφιλελευθερισμό θα αναφερθούμε στις απόψεις του Friedrich Hayek ο οποίος αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας και του νεοφιλελευθερισμού εν γένει.

2.2 Friedrich Hayek (1899- 1992)

Ο πολιτικός φιλόσοφος και οικονομολόγος Hayek υποστηρίζει ότι τίποτε και κανένας δε μπορεί να αναγκάσει το άτομο να κάνει κάτι χωρίς τη θέλησή του. Ο σεβασμός στη βούληση του άλλου αλλά και στην ιδιαιτερότητά του ως άτομο είναι αυτονόητος στον φιλελευθερισμό. Ακριβώς αυτή η απουσία του καταναγκασμού κατοχυρώνει μέσω του κράτους δικαίον το απαραβίαστο του χώρου (Hayek, 1960). Ελευθερία του ατόμου, σύμφωνα με τον Hayek, ορίζεται η κατεξοχήν απουσία αυτού του εξαναγκασμού η οποία θεμελιώνεται στην ατομική ευθύνη έκαστου πολίτη. Ως εξαναγκασμός εννοεί είτε άτομα που εξαναγκάζουν, είτε άτομα που εξαναγκάζονται. Στην περίπτωση που διαφορετικά και αντιτιθέμενα συμφέροντα συμβιβάζονται μεταξύ τους με σκοπό την πραγμάτωση του ατομικού συμφέροντος τότε προκύπτει η αυθόρμητη τάξη. Η αυθόρμητη τάξη αναδεικνύεται αυτόματα σχεδόν όπως η αυτορρύθμιση των αγορών του Άνταμ Σμιθ. Μάλιστα, φέρνει το παράδειγμα-πρότυπο αυθόρμητης τάξης, το οποίο είναι η γλώσσα, λέγοντας ότι αποτελεί ένα έμφυτο χαρακτηριστικό της λειτουργίας του εγκεφάλου, το οποίο δίνει τη δυνατότητα στους πολίτες να επικοινωνούν και συνεννοούνται. Είναι μια αυθόρμητη σύμβαση μεταξύ των πολιτών η οποία λειτουργεί ως εργαλείο με σκοπό την αμοιβαία εξυπηρέτηση. Ο Hayek υποστηρίζει, ότι όταν μια ομάδα ανθρώπων δρα απολύτως εγωιστικά, ο καθένας με βάση το ατομικό του συμφέρον, μόνο τότε είναι απολύτως ελεύθερη και μπορεί να δημιουργηθεί ανεμπόδιστα η αυθόρμητη τάξη. Προσθέτει ακόμη, ότι η μεγιστοποίηση των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών θα προωθήσει την κοινωνική ελευθερία του συνόλου.

Στο βιβλίο του *Ο δρόμος προς τη Δουλεία* τάσσεται κατά του κρατικού ελέγχου της οικονομικής δραστηριότητας υποστηρίζοντας ότι μια κοινωνία που δεν επιτρέπει την απόλυτη ελευθερία στις οικονομικές συναλλαγές δεν είναι δυνατό να οδηγηθεί στην εξασφάλιση της πολιτικής ελευθερίας αντίθετα θα οδηγηθεί τελικά στη δουλεία. Η κρατική παρέμβαση θα πρέπει να είναι περιορισμένη, καθώς ένα κράτος το οποίο καταφέρνει να έχει τον απόλυτο οικονομικό έλεγχο συνεπάγεται τον εξ ολοκλήρου έλεγχο οποιασδήποτε πράξης των ατόμων. Επομένως, αυτό θα σημαίνει και την απουσία της ελευθερίας τους. Στο ίδιο έργο εξηγεί, επίσης, ότι ο κρατικός έλεγχος της οικονομικής ζωής αποτελεί την έκφραση της θέλησης μιας μειονότητας ενάντια στη θέληση του ευρύτερου κοινωνικού κάτι που καταστρατηγεί το κράτος Δικαίου και δε μπορεί παρά να οδηγήσει αργά ή γρήγορα στη Δουλεία (δηλαδή τον

ολοκληρωτισμό για τον ίδιο). Μοναδικός δρόμος για την ελευθερία του ατόμου καθίσταται ο εγωιστικός και ατομικιστικός τρόπος ζωής ο οποίος με τη σειρά του οδηγεί στην αυθόρμητη τάξη (για περισσότερα βλ. Hayek, 2001).

Το άτομο, είναι σύνθετη έννοια. Ο ίδιος εξηγεί, ότι αντιπαθεί τον όρο «οντολογικός ατομικισμός», διότι αυτός έχει ερμηνευθεί στο παρελθόν ως η μεταφυσική εκείνη αντίληψη που θέλει την ανθρωπότητα να αποτελείται από αυτάρκειες χωριστές μονάδες. Ακόμη και ο Ροβινσών Κρούσος επιβιώνει, λέει, διότι αν και μονήρης, κουβαλάει μέσα του όλο το πολιτισμικό κεκτημένο που πρόλαβε να απορροφήσει όταν ζούσε με άλλους. Το πρότερον του εαυτού δεν πρέπει λοιπόν, κατά τον Hayek να νοείται χρονολογικά αλλά εννοιολογικά και ως αποτέλεσμα μιας αξιακής πρωτοκαθεδρίας του ατόμου. Δεν υπήρξαν, δηλαδή, πρώτα πλήρως διαμορφωμένα άτομα με γλώσσα, ιδέες, αξίες και συνειδητή στοχοθεσία που εξήλθαν από τη «φυσική κατάσταση», συνήλθαν επί ταυτώ και συναπεφάσισαν να συνθέσουν κοινωνία [...] Επιμένει στην άποψη ότι οι κανόνες και οι θεσμοί ξεπερνούν, συνήθως, την αντιληπτική ικανότητα ενός εγώ που κοινωνεί με τα άλλα. Αυτός ο επιστημονικός ή μεθοδολογικός (αλλά όχι μεταφυσικός) ατομικισμός του Hayek θεμελιώνεται στην παραδοχή ότι η τάξη στην κοινωνία (δηλαδή η κατίσχυση κανόνων που επιτρέπουν άνθηση της προσωπικής ελευθερίας όπως το συντακτικό και η γραμματική επιτρέπουν εκφορά των πιο ποικίλων νοημάτων) είναι αυθόρμητη, είναι δηλαδή, προϊόν μυριάδων αλληλεπιδράσεων μεταξύ των πληθυντικών εγώ τα οποία υποστασιοποιούνται ως άτομα και ως ομιλητές στους κόλπους μιας ομάδος συνανθρώπων και ομογλώσσων (Δραγούμης, 1992).

Η αυθόρμητη τάξη του Hayek είναι στην ουσία μια τάξη οικοδομημένη πάνω σε ένα σύνολο ασχεδίαστων κανόνων οι οποίοι διέπουν την καθημερινή συμπεριφορά των πολιτών. Σαφώς κάνουμε λόγο για έναν συγκεκριασμό διαφορετικών συμφερόντων αλλά παράλληλα ενδεχομένως οι πολίτες αυτοί να μην έχουν απαραίτητα κανένα κοινό σκοπό και άρα διαφορετικά συμφέροντα. Ωστόσο είναι υπεύθυνοι για τις ίδιες τις αποφάσεις τους και επιλογές τους και πάντα υπάρχει μια δυνατότητα συμβιβασμού. Το κράτος φυσικά δεν καταργείται, αλλά συνεχίζει να υπάρχει προστατεύοντας τα ανθρώπινα δικαιώματα. Ο ρόλος του, επομένως, θα πρέπει να συρρικνωθεί όσο το δυνατόν περισσότερο σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μην παρεμβαίνει αλλά να διατηρείται η ύπαρξή του μόνο για την ανάγκη διατήρησης της νομικής και δικαστικής ασφάλειας όπως και του στρατού, καθώς και ενός οικονομικού

περιβάλλοντος που θα επιτρέπει τον ανταγωνισμό και την μέγιστη οικονομική ανάπτυξη. Εν ολίγοις το κράτος θα είναι κατά βάση ο «θεσμό-φύλακας» των αρνητικών ελευθεριών.

Στη βάση των παραπάνω, οι θεσμοί του κράτους πρόνοιας είναι εγγενώς ασυμβίβαστοι με μια κοινωνική τάξη που επιχειρεί να νομιμοποιηθεί στη βάση της αρχής της ανθρώπινης ελευθερίας. Παράλληλα, όταν ο Hayek κάνει λόγο για ένα κράτος το οποίο μπορεί να καταφέρει τέτοια επίπεδα πλούτου θα καταλήξει στο ότι είναι ηθική υποχρέωση της κοινωνίας να φροντίσει κανένα άτομο να μην καταλήξει σε συνθήκες ένδειας. Συγκεκριμένα προσθέτει: «Δεν υπάρχει λόγος, η κυβέρνηση σε μια ελεύθερη κοινωνία, να μην διασφαλίζει σε όλους την προστασία ενάντια στην ακραία φτώχεια, με τη μορφή ενός ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος ή μιας στέγης κάτω από την οποία κανείς δε θα αποκλείεται. Το να επιτύχουμε μια τέτοια ασφάλεια ενάντια στην ακραία δυστυχία ίσως είναι για το συμφέρον όλων· ή ίσως θεωρείται ένα ξεκάθαρο ηθικό καθήκον όλων να βοηθήσουν, μέσα στο πλαίσιο μιας οργανωμένης κοινότητας, αυτούς που δε μπορούν να βοηθήσουν τον εαυτό τους. Εφόσον το ίδιο ελάχιστο εισόδημα παρέχεται εκτός της αγοράς σε όλους όσους δεν μπορούν να βγάλουν τα προς το ζην εντός της αγοράς, αυτή η ανάγκη δεν οδηγεί στον περιορισμό της ελευθερίας ούτε συγκρούεται με το κράτος Δικαίου» (Hayek, 2012, σ. 287). Όπως βλέπουμε παραπάνω, δεν αμφισβητεί ανοιχτά την έννοια του κράτους πρόνοιας αλλά τρόπο τινά αντιπροτείνει ένα «σύστημα» κοινωνικής ελεημοσύνης. Είναι στην κρίση κάθε ατόμου αν θα βοηθήσει κάποιον που βρίσκεται σε ανάγκη. Συγκεκριμένα, εξηγεί, ότι δεν υπάρχει κανείς λόγος σε μια ελεύθερη κοινωνία να μην εξασφαλιστεί προστασία απέναντι σε δυσχερείς καταστάσεις που ενδεχομένως να αντιμετωπίζει κάποιος. Η υποχρέωση αυτή εμφανίζεται ως ηθική. Με αυτό τον τρόπο αυτοοργάνωσης επιτυγχάνεται η διατήρηση του ανταγωνισμού (αφού δεν επεμβαίνει στην αγορά) και παράλληλα μια μετριασμένη-περιορισμένη κοινωνική κίνηση.

Το κράτος, ωστόσο, όπως βλέπουμε δεν είναι τελείως αμέτοχο. Είναι ελάχιστα παρεμβατικό ακόμη και παρέχοντας ένα δίκτυο ασφαλείας (κοινωνική ασφάλιση) για τα ελάχιστα προς διαβίωση σε πολίτες που το έχουν πραγματικά ανάγκη. Εξηγεί λοιπόν, ότι ένα κράτος το οποίο έχει φτάσει σε τέτοιο επίπεδο πλούτου δεν υπάρχει λόγος να μην «προστατεύσει κοινωνικά» τους πολίτες του ωστόσο κάθε τέτοιου είδους παρέμβαση δεν θα πρέπει να παραβιάζει τις αρχές της ελεύθερης αγοράς επομένως θα πρέπει να είναι περιορισμένη.

Όπως είδαμε, σύμφωνα με την ανάλυση του νεοφιλελευθερισμού, το κράτος πρόνοιας πρέπει να περιορίζεται όσο το δυνατόν περισσότερο καθώς η δυνατότητα της αγοράς να αυτορρυθμίζεται δημιουργεί αυτόματα την τάξη (ευταξία). Κάθε παρέμβαση από το κράτος δεν αφήνει την οικονομία να αναπτυχθεί και συνιστά κίνδυνο για την ελευθερία. Όχι μόνο αποτελεί εμπόδιο στην ανάπτυξη, αλλά δημιουργεί και επιπρόσθετο δημοσιονομικό πρόβλημα εξαιτίας των δαπανών του. Επιπλέον, με τις παροχές που προσφέρει, δημιουργεί ένα κλίμα εξάρτησης των πολιτών από την κοινωνική προστασία. Αντίθετα, αυτό που προτείνεται είναι στην ουσία ένα κράτος πρόνοιας που αν δε μπορεί να εξαλειφθεί εντελώς τουλάχιστον να έχει έναν ελάχιστα παρεμβατικό χαρακτήρα. Συν τοις άλλοις το κράτος θα πρέπει σε κάθε περίπτωση να ενθαρρύνει την επέκταση της ιδιωτικοποίησης σε κάθε τομέα, όπως η συνταξιοδότηση, κοινωνική ασφάλιση κλπ.

Επομένως, εύλογα μπορούμε να αναρωτηθούμε μετά την σκιαγράφηση της φιλελεύθερης σκοπιάς, αν εν τέλει η πολιτική και κοινωνική λύση είναι η αντικατάσταση ή ο ανασχηματισμός του κράτους πρόνοιας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει να δούμε την ανάλυση της μαρξιστικής σκοπιάς, ώστε να εξηγήσουμε υπό μια άλλη οπτική με ποιον τρόπο το κράτος πρόνοιας μπορεί να αντικατασταθεί ή να εξαλειφθεί εξ ολοκλήρου σαν θεσμός και να υπάρξει κοινωνική δικαιοσύνη.

Ολοκληρώνοντας το κεφάλαιο αυτό αξίζει να σημειώσουμε ότι η μεγαλύτερη αμφισβήτηση του κράτους πρόνοιας προέκυψε από τη δεκαετία του '70 και ύστερα. Τα ερωτήματα που προέκυψαν είναι κυρίως αν ένα τέτοιο κράτος όντως καλύπτει τις κοινωνικές ανάγκες, όπως και αν εκπληρώνει τον λόγο ύπαρξής του. Δηλαδή, αν τελικά η λειτουργία του εξυπηρετεί την εξισορρόπηση των κοινωνικών αντιφάσεων οι οποίες προκαλούνται από τη συσσώρευση του κεφαλαίου στην άρχουσα τάξη. Οι απόψεις που θεωρούν το κράτος ως ένα μηχανισμό ο οποίος στοχεύει στην αναπαραγωγή του καπιταλισμού εντάσσονται στην κατηγορία των μαρξιστικών και νεο-μαρξιστικών αντιλήψεων και τις οποίες πρόκειται να εξετάσουμε στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο.

3. Η μαρξιστική θεώρηση και η ιδεολογική προσέγγιση του κράτους από τον Μαρξ

Στο παρόν κεφάλαιο θα επιχειρηθεί αρχικά μια ανασυγκρότηση της προσφοράς του Μαρξ στην κοινωνική θεωρία εν γένει με στόχο την διασαφήνιση της σχέσης μεταξύ βάσης και εποικοδομήματος. Έπειτα θα περάσουμε στη συζήτηση για το ποια ακριβώς μορφή παίρνει αυτή η σχέση στα πλαίσια της καπιταλιστικής κοινωνίας και ποιος ο είναι ο ρόλος του κράτους μέσα σε αυτή. Με αυτόν τον τρόπο θα παρουσιαστεί μια συνοπτική ανάλυση του καπιταλισμού ως τρόπου παραγωγής και οργάνωσης της αγοράς η οποία θα επιτρέψει την εκτίμηση του μαρξικού επιχειρήματος ότι είναι ακριβώς αυτή η συνθήκη που οδηγεί στην αλλοτρίωση, στην εκμετάλλευση και στη φετιχοποίηση. Παρά τους περιορισμούς της, η μαρξική ανάλυση της καπιταλιστικής κοινωνίας προσφέρει χρήσιμα εργαλεία για την περιγραφή και κατανόηση του σύγχρονου κόσμου.

Προκειμένου να κατανοήσουμε το μαρξικό εγχείρημα θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας το διανοητικό πλαίσιο και το πνευματικό περιβάλλον της περιόδου στο οποίο αναπτύχθηκε. Όπως μπορούμε να δούμε από το κείμενο της *Γερμανικής Ιδεολογίας*², ο Μαρξ έρχεται αντιμέτωπος με τις απόψεις και διδαχές των νεογεγκελιανών φιλοσόφων της εποχής του. Ο ίδιος, αντιμετώπιζε την ανθρώπινη υπόσταση ως συνονθύλευμα υλικών όρων καθορισμένων από την παραγωγική διαδικασία (Μαρξ, 1997). Ο μαρξισμός βασίστηκε σε τρία ιδεολογικά ρεύματα του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, πιο συγκεκριμένα στη κλασσική γερμανική φιλοσοφία, την αγγλική πολιτική οικονομία και στον ουτοπικό σοσιαλισμό.

Ο καπιταλισμός δεν αποτελεί έναν α-ιστορικό διαχρονικό κοινωνικό σχηματισμό, αντίθετα, συγκροτεί μόνο ένα μικρό κομμάτι στην ιστορία της ανθρωπότητας. Σύμφωνα με την μαρξιστική θεώρηση πρώτη μορφή κοινωνικής οργάνωσης της ανθρωπότητας ήταν ο πρωτόγονος κομμουνισμός κατά τη διάρκεια του οποίου τα μέσα και τα εργαλεία για τη παραγωγή ήταν κοινά. Σε κάποιο σημείο της προϊστορίας δημιουργήθηκε πλεόνασμα ικανό να θρέψει μια συγκεκριμένη τάξη η οποία θα μπορούσε να καρπώνεται τα οφέλη από την εργασία κάποιας άλλης. Έτσι, εγκαθιδρύθηκε το φαινόμενο της εκμετάλλευσης ως ίδιον ολόκληρης της ανθρώπινης

---

² Το έργο εκδόθηκε το 1932 και πιθανολογείται ότι είχε συγγραφεί γύρω στα 1846.

ιστορίας μετά τον πρωτόγονο κομμουνισμό. Στη μαρξιστική προσέγγιση η παραγωγή αποτελεί σημαίνοντα όρο στην εξελικτική πορεία του ανθρώπινου είδους. Ο άνθρωπος κατάφερε να διαχωρίσει τη θέση του από τα άλλα ζώα τη στιγμή που παρήγαγε τα μέσα που θα συνέβαλαν στη συντήρησή του. Μάλιστα, θα πρέπει να υπογραμμίσουμε τη θέση ότι οι άνθρωποι διαμορφώνονται από τους υλικούς όρους της παραγωγής (Μαρξ, 1997). Ως εκ τούτου, η παραγωγή ως όρος δεν αντιμετωπίζεται ως μια αφηρημένη έννοια αλλά περισσότερο ως ένα ιστορικό γεγονός και ένας όρος που πρέπει να ενταχθεί σε συγκεκριμένα ιστορικά και κοινωνικά πλαίσια (Μαρξ, 1989). Το ειδικό ιστορικό πλαίσιο όμως, μέσα στα στεγανά της νεωτερικότητας, που επιδρά κυρίως στην εποχή του 20ού και 21ου αιώνα, θα πρέπει να οριοθετείται από τον ίδιο τον τρόπο παραγωγής καθώς και από τον ελαττωματικό τρόπο με τον οποίο οργανώνεται (Ρωμανός, 2010).

Αυτό που θα απασχολήσει κυρίως την παρούσα ενότητα είναι η μαρξιστική θεωρία βάσης και εποικοδομήματος (η εν γένει δομή μιας κοινωνίας). Μέσα από την εν λόγω θεωρία θα προσπαθήσουμε να δείξουμε το ρόλο του κράτους (βλ. εποικοδόμημα). Ειδικότερα, ο Μαρξ υποστήριζε ότι η βάση της κοινωνίας είναι η οικονομία. Πάνω σε αυτήν χτίζεται οτιδήποτε ανήκει στη σφαίρα του εποικοδομήματος. Στη βάση βρίσκεται η οικονομία η οποία περιέχει τις σχέσεις και τις δυνάμεις παραγωγής. Η πολιτική διάσταση του εποικοδομήματος λαμβάνει τη μορφή του κράτους και τους όποιους ρυθμιστικούς μηχανισμούς αυτό χρησιμοποιεί.

Ο Μαρξ ασχολήθηκε με την ανάλυση της αμφίδρομης σχέσης ανθρώπου, παραγωγής αλλά και της συνείδησης που διαμορφώνεται μέσα στο πλαίσιο της παραγωγικής διαδικασίας και κατά πόσο υπάρχει χώρος για την αυτονόμηση του ατόμου από την τελευταία. Πρόκειται για τη συνεχιζόμενη ακόμα και σήμερα αντιπαράθεση ανάμεσα στη δομή (structure) και τη δράση (agency). Αυτό που εκφράζεται στο διανοητικό σύμπαν του ανθρώπου, στους θεσμούς, στα πολιτισμικά επιτεύγματα της ανθρώπινης εργασίας έχει ως βασικό πυρήνα την οικονομία –τις οικονομικές σχέσεις. Το σύνολο αυτών των παραγωγικών σχέσεων αποτελεί το οικονομικό οικοδόμημα της κοινωνίας, την υλική (real) βάση,³ επάνω στην οποία υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα και στην οποία αντιστοιχούν ορισμένες πάλι κοινωνικές μορφές συνείδησης. Ο τρόπος της παραγωγής της υλικής

---

³ Ο κοινωνικός χαρακτήρας των παραγωγικών σχέσεων: Βλ. Πλεχάνοφ: «Για τον οικονομικό παράγοντα», όπως υπάρχει στο Plekhanov (2004).

ζωής καθορίζει την εξέλιξη της κοινωνικής, πολιτικής και διανοητικής ζωής εν γένει (Plekhanov, 2004).

Σύμφωνα με τη μαρξιστική αντίληψη της κοινωνίας οι διάφορες πεποιθήσεις και η πνευματική παραγωγή όπως αυτή εκφράζεται στους νόμους, στην ηθική, στη θρησκεία κλπ είναι άμεση απόρροια της υλικής συμπεριφοράς των μελών της εκάστοτε κοινωνίας, μέσα στην ιστορική εξέλιξη. Οι μορφές συνείδησης, που αναπτύσσονται και παγιώνονται, δεν εξελίσσονται μέσα από υποκειμενικά καθοριζόμενες διεργασίες, αλλά καθορίζονται από την υλική παραγωγή, την επικοινωνία και την εξέλιξή της (Plekhanov, 2004).

Σε κάθε εποχή, σύμφωνα με την παραπάνω θεωρία, οι ιδέες και το ιδεολογικό πλαίσιο της εκάστοτε κοινωνίας είναι ο αντικατοπτρισμός της ιδεατής έκφρασης των κυρίαρχων υλικών σχέσεων. Οι ιδέες που επικρατούν είναι έκφραση των υπάρχουσών υλικών σχέσεων που επιτρέπουν σε μια τάξη να κυριαρχεί (Plekhanov, 2004). Η γενική θέληση της κοινωνίας, δεν αντιπροσωπεύεται από την κρατική συλλογικότητα, έτσι η νεωτερικότητα και στην πολιτική οργάνωση είναι προϊόν αλλοτρίωσης. Η ιδεολογία και το γενικότερο ιδεολογικό πλαίσιο της κοινωνίας θεωρείται, σύμφωνα με τον Μαρξ, ότι διαδραματίζει το ρόλο, τον οποίο επιτελούσε στα παλαιότερα χρόνια η θρησκεία. Ως κοινωνικό σύστημα συνοχής, δημιουργεί κοινότητα αντιλήψεων και συλλογική ταυτότητα, παρουσιάζοντας, όμως, την πραγματικότητα μέσα από ένα διαστρεβλωμένο πρίσμα. Οι ιδέες της ατομικότητας, της ελευθερίας και της ισότητας, στον εργασιακό τομέα, παρουσιάζονται με τέτοιο τρόπο, ώστε να θεωρούνται ελεύθερη επιλογή, ενώ στην πραγματικότητα πρόκειται για την επιβολή οικονομικών μηχανισμών, που δεν δίνουν τη δυνατότητα στον εργαζόμενο να παρέμβει.

Η σημερινή διαμόρφωση της κοινωνικής δομής εκφράζεται από τους κρατικούς θεσμούς, μετατρέποντας το κράτος σε ιδεολογικό φορέα αντιλήψεων. Ο καταμερισμός της εργασίας παράγει αντιθέσεις μεταξύ ατομικού και συλλογικού συμφέροντος και η απόρροια αυτής της αντίθεσης είναι το κράτος, ως πολιτική έκφραση της εκάστοτε μορφής της κοινωνίας. Αυτή η οντότητα, δεν λειτουργεί συναινετικά και ενοποιητικά, μέσα στην κοινωνία, όπως θεωρούν οι φιλελεύθεροι φιλόσοφοι, αλλά εξυπηρετεί τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης, εν προκειμένω της αστικής (Ρωμανός, 2010, σ. 78).

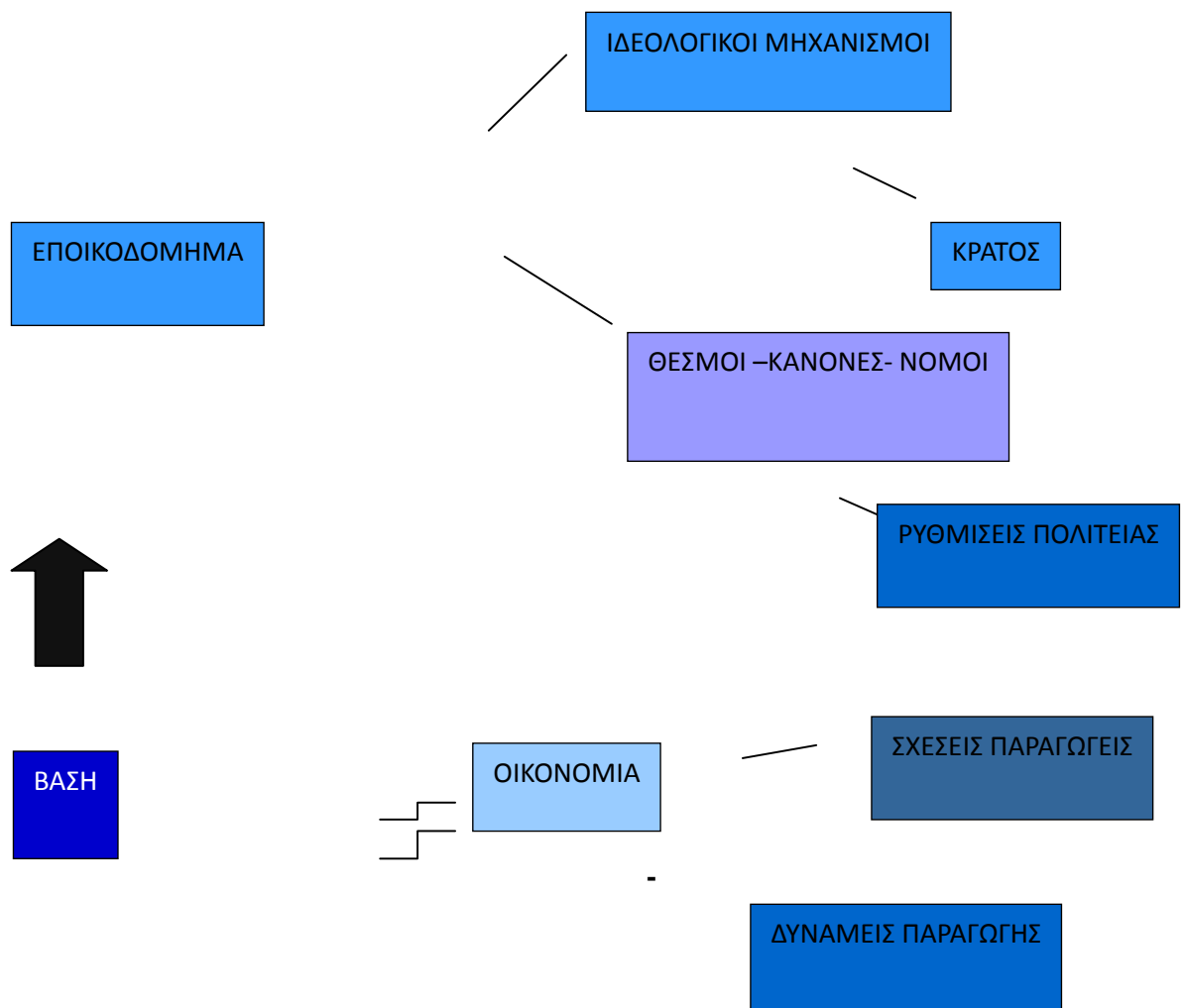
Όπως διαβάζουμε χαρακτηριστικά στην *Γερμανική Ιδεολογία* (1997), ο Μαρξ εξηγεί ότι στο σχήμα που διαμορφώνει η σχέση βάσης και εποικοδομήματος η βάση αντανakλάται στο εποικοδόμημα και διαμορφώνει τους όρους ύπαρξής του, ενώ οι μορφές του εποικοδομήματος και κατ' επέκταση και τα ιδεολογικά στοιχεία του, αντενεργούν πάνω στην υλική βάση⁴. Επομένως, παρόλο που αναμφίβολα δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στον ρόλο του οικονομικού στοιχείου, η σχέση του με το εποικοδόμημα δεν είναι ούτε γραμμική ούτε μονόπλευρη. Αντίθετα, σύμφωνα με το μαρξικό επιχειρήμα το εποικοδόμημα ασκεί μια επιρροή στη βάση. Άλλωστε δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο Μαρξ υποστήριζε ότι υπήρχε μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στη βάση και στο εποικοδόμημα. Εντούτοις, επικεντρώνεται στη σημασία της υλικής υπόστασης της κοινωνίας ως παράγοντα για τη διαμόρφωση των κοινωνικών δομών. Τάση η οποία οδήγησε κάποιους να μιλήσουν για μαρξιστικό «οικονομισμό». Ωστόσο μία από τις πτυχές αυτής της έμφασης που δίνει ο Μαρξ εκδηλώνεται στο ότι για αυτόν ο μετασχηματισμός της κοινωνίας γίνεται με βάση την οικονομική δομή της κοινωνίας (Κονιόρδος, 2002, σ. 82). Αυτό σημαίνει ότι με την αλλαγή της οικονομικής βάσης μπορεί να επιτευχθεί η οριστική αλλαγή ολόκληρου του οικοδομήματος.

---

⁴ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη σχέση βάσης – εποικοδομήματος βλ. Μαρξ (1997).

Παρακάτω περιγράφεται σχηματικά η θεωρία του Καρλ Μαρξ για την Βάση και το Εποικοδόμημα:

Σχήμα1

Το Σχήμα⁵ που προηγήθηκε περιγράφει παραστατικά τη δομή βάσης και εποικοδομήματος καθώς και τα παράγωγά τους.

Ο ίδιος ο Μαρξ είχε χαρακτηριστικά αναφέρει σε ένα διάσημο απόσπασμα: «Σε ορισμένη βαθμίδα της ανάπτυξής τους, οι υλικές παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας έρχονται σε σύγκρουση με τις υπάρχουσες παραγωγικές σχέσεις ή, πράγμα που είναι μόνο η νομική διατύπωση, με τις σχέσεις ιδιοκτησίας που μέσα σ' αυτές είχαν ως τότε κινηθεί. Από μορφές ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, οι σχέσεις αυτές μετατρέπονται σε δεσμά τους. Τότε αρχίζει μια εποχή κοινωνικής επανάστασης. Με την αλλαγή της οικονομικής βάσης ανατρέπεται ολόκληρο το τεράστιο οικοδόμημα με βραδύτερο ή γοργότερο ρυθμό» (Μαρξ, 2009, σ. 15). Συνεπώς, το κλειδί για την επίλυση του προβλήματος σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία είναι η αλλαγή της οικονομικής βάσης η οποία συνεπάγεται και αλλαγή των μέσων παραγωγής (τα οποία βρίσκονται στα χέρια των κεφαλαιοκρατών).

Έπειτα από την έκθεση της σύλληψης του κοινωνικού στο μαρξικό έργο είναι θεμιτό να περάσουμε στη συζήτηση για το ρόλο που διαδραματίζει το κράτος στην καπιταλιστική κοινωνία. Στον καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό η άρχουσα εκμεταλλευτική τάξη χρησιμοποιεί το κράτος ώστε να διατηρεί και να προστατεύει τα συμφέροντά της. Έτσι γίνεται δυνατή η συσσώρευση κεφαλαίου η οποία δεν είναι παρά το αποτέλεσμα της προσπάθειας μεγιστοποίησης του κεφαλαίου με σκοπό τον μεγαλύτερο ανταγωνισμό (περισσότερα και καλύτερα αγαθά σε λιγότερο χρόνο) (για περισσότερα βλ. Marx, 1990).

Η ιστορική εξέλιξη του κράτους εντός του καπιταλισμού είναι συνυφασμένη με την ιστορική πορεία ανάπτυξης του τελευταίου ως γενίκευση της εμπορευματικής οικονομίας, η οποία διέρχεται από κάποιες επιμέρους φάσεις. Η πρώτη φάση του πλήρως διαμορφωμένου καπιταλισμού μπορεί να οριοθετηθεί ανάμεσα στο χρονικό διάστημα που εκκινεί με την Βιομηχανική Επανάσταση και τελειώνει με τις επαναστάσεις του 1848. Σε αυτή τη φάση το κράτος έχει σε μεγάλο βαθμό προστατευτικό ρόλο στην οικονομία καθώς πρόκειται για μια περίοδο πολέμων, αποικιοκρατίας και επαναστάσεων που απαιτούσαν κρατική παρέμβαση. Έπειτα ως μια δεύτερη φάση μπορεί να θεωρηθεί αυτή του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα στην

---

⁵ Το σχήμα 1 δημιουργήθηκε μέσα από την προσωπική μας μελέτη των έργων του Μαρξ για τον καπιταλισμό και τη δομή της Νεωτερικής Κοινωνίας. Η περιγραφική-σχηματική αποτύπωση της μαρξιστικής οπτικής του έχει σκοπό να κάνει πιο κατανοητή τη θεώρησή του για τον αναγνώστη.

οποία το κράτος προσπαθεί να αποφύγει την υπερβολική παρέμβαση αλλά ταυτόχρονα ολοκληρώνεται ως πολιτική δομή του έθνους. Έχουμε δηλαδή την πλήρη ανάπτυξη των εθνών-κρατών. Φυσικά, θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε ότι το κράτος έδρασε με τον ίδιο τρόπο στην Αγγλία, στη Γαλλία και το 1^ο Γερμανικό Ράιχ. Άλλωστε, αξίζει να σημειωθεί ότι τη συγκεκριμένη περίοδο ο καπιταλισμός κυριαρχεί ακόμα μόνο σε ένα μικρό μέρος της Ευρώπης και των ΗΠΑ ενώ σε όλο τον υπόλοιπο κόσμο υπάρχουν πρότερες μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Κατά τον 20^ο αιώνα ο καπιταλισμός πέρασε σε ένα νέο επίπεδο που ονομάστηκε ιμπεριαλισμός. Ο ιμπεριαλισμός αποσκοπούσε στη διεύρυνση της αγοράς και των οικονομικών πόρων. Μέσα στο πλαίσιο του καπιταλισμού και της οικονομικής ανάπτυξης κάθε οργανωμένης βιομηχανικής κοινωνίας, εμφανίζεται ο ιμπεριαλισμός, ακόμη και ως καθαρά επεκτατική πολιτική. Οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής ορίζονται ως οι σχέσεις παραγωγής όπου ο εργαζόμενος είναι κύριος του εαυτού του, όμως η ιδιοκτησία των υπόλοιπων μέσων παραγωγής τον αναγκάζει να δουλεύει για άλλους έναντι χρηματικού αντιτίμου και όπου τα παραχθέντα προϊόντα διανέμονται στην υπόλοιπη κοινωνία μέσω του συστήματος της αγοράς. Η ιστορική εξέλιξη, μέχρι την ανάπτυξη του ιμπεριαλισμού συνεπάγεται στην μετάβαση από τη βιομηχανική επανάσταση και τον βιομηχανικό καπιταλισμό, στη φάση του εμπορικού καπιταλισμού (Μπουχάριν, 2004).

Αναλυτικότερα, σύμφωνα με ιστορικά στοιχεία, η κρίση του 1900–1903 μετέτρεψε τα εμπορικά καρτέλ και τα μονοπώλια σε βάσεις της οικονομικής δραστηριότητας και της κοινωνικής ζωής. Σταδιακά ο καπιταλισμός μετατράπηκε σε ιμπεριαλισμό, μέσα από τέτοιου είδους διεργασίες (Λένιν, 1964). Όπως απέδειξε ο Μαρξ αρκετά νωρίτερα, ο ελεύθερος ανταγωνισμός συμβάδισε με τη σταδιακή συγκεντροποίηση και την αναπόφευκτη μετέπειτα κυριαρχία του μονοπωλίου. Επιπροσθέτως, τα μονοπώλια οδήγησαν στην αύξηση του ανταγωνισμού για τις πρώτες ύλες μεταξύ των εμπόρων, με αυτό τον τρόπο το καρτελοποιημένο κεφάλαιο ενισχύθηκε σε σχέση με το ιδιωτικό.

Έχοντας λοιπόν ως βασικό άξονα τη μαρξιστική προσέγγιση, παρατηρούμε ότι υπάρχουν διάφοροι μηχανισμοί που συντελούν στη διαίωνιση και κυριαρχία του καπιταλιστικού κράτους το οποίο ενισχύει τα συμφέροντα της αστικής τάξης. Στο οικονομικό επίπεδο, το κράτος συμβάλλει αποφασιστικά στο να δημιουργηθούν οι γενικοί υλικοί όροι για την αναπαραγωγή της κεφαλαιακής σχέσης. Εδώ εντάσσονται

η πολιτική διαχείρισης της εργασιακής δύναμης, οι παρεμβάσεις για την αύξηση της κερδοφορίας του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, το εθνικό νόμισμα και η κρατική διαχείριση του χρήματος, το θεσμικό και νομοθετικό πλαίσιο που διασφαλίζει την «ελευθερία» της αγοράς, οι μηχανισμοί πειθάρχησης στην καπιταλιστική εξουσία και οι θεσμοί κοινωνικής εξειρήνευσης (Μηλιός, 2006).

Είναι σημαντικό, εντούτοις, να διαχωρίσουμε τη σχέση βάσης εποικοδομήματος στη νεωτερικότητα καθώς λαμβάνει μια μορφή που παραμένει ακόμα και σήμερα μέρος της πραγματικότητάς μας. Η νεωτερική βάση για την ακρίβεια, λαμβάνει τη μορφή του καπιταλισμού και όποιες αρνητικές συνέπειες μπορεί να συνεπάγεται αυτός σύμφωνα με τον Μαρξ. Όπως για παράδειγμα τις σχέσεις κράτους (κρατικοί θεσμικοί και ιδεολογικοί μηχανισμοί) και καπιταλιστικής αγοράς (καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και οργάνωσης της αγοράς), όπου το κράτος υποβοηθά την κυρίαρχη τάξη στην καπιταλιστική αγορά. Οι σχέσεις αυτές είναι σχέσεις ιδιοκτησίας οι οποίες παράγουν τις ανισότητες μεταξύ των εχόντων ιδιοκτησία και μη εχόντων. Μέσα από αυτές τις ανισότητες παράγεται συνακόλουθα η αλλοτρίωση (αφορά τον τρόπο λειτουργίας της καπιταλιστικής παραγωγής), η υπεραξία και ο φετιχισμός (αφορά τον τρόπο λειτουργίας της καπιταλιστικής αγοράς). Το καθεστώς κυριαρχίας που παράγεται στη βάση υποβοηθείται από την κρατική πολιτική και τις κρατικές παρεμβάσεις-ρυθμίσεις.

Ο θεσμός του κράτους ο οποίος αποτελεί το επίκεντρο της παρούσας εργασίας ανήκει όπως παρατηρούμε στο εποικοδόμημα. Δημιουργήθηκε όταν η κοινωνία διασπάστηκε σε αντιμαχόμενα ανταγωνιστικά ταξικά συμφέροντα-κοινωνικές τάξεις (πλαίσιο κυριαρχίας πλούτου). Το κράτος επιτρέπει τη διατήρηση της εξουσίας από μέρους της άρχουσας τάξης διότι αυτό λειτουργεί ως όργανο εκμετάλλευσης και αναπαραγωγής της άρχουσας ιδεολογίας, πολιτικής και οικονομικής. Για να κατανοήσουμε αυτό, ο Μαρξ εξηγεί ότι οι σχέσεις παραγωγής σε μια καπιταλιστική κοινωνία είναι σχέσεις εκμετάλλευσης. Για παράδειγμα, ακόμα και οι ιδεολογικοί και κατασταλτικοί μηχανισμοί που χρησιμοποιεί το κράτος και οι οποίοι θεωρητικά στοχεύουν σε μια ευνομούμενη πολιτεία, πρακτικά λειτουργούν έτσι ώστε να έχει τη δυνατότητα η άρχουσα τάξη να επιβάλλεται στο προλεταριάτο. Έτσι, το τελευταίο παραμένει υποταγμένο στο κεφάλαιο.

Ωστόσο αξίζει να συζητηθούν πιο αναλυτικά ορισμένες αρνητικές συνέπειες του καπιταλιστικού συστήματος καθώς είναι αναπόδραστες συνέπειες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (αλλοτρίωση) και της καπιταλιστικής αγοράς (φетиχισμός) ενώ αμβλύνονται μέσα από την επενέργεια των θεσμικών μηχανισμών του κράτους (όταν αυτό π.χ., λαμβάνει ένα προσωπείο 'πρόνοιας' και αναδιανομής του εισοδήματος) αλλά και των ιδεολογικών του μηχανισμών (όταν π.χ., ανεγείρει την ιδέα του 'έθνους' ως μηχανισμό στρέβλωσης της συνείδησης του υποταγμένου). Με αυτόν τον τρόπο θα δούμε με ποιον τρόπο το κράτος εκτός από μηχανισμό διαιώνισης της καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων επιχειρεί να επιλύσει -ανεπιτυχώς για τους μαρξιστές- τις αντιφάσεις που προέρχονται από τον συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό. Θα επιχειρήσουμε δηλαδή να κατανοήσουμε το κράτος και με τις δύο του έννοιες. Τόσο ως όργανο της αστικής τάξης για την προστασία των συμφερόντων της όσο και ως απορροφητή κραδασμών που προκαλούνται από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Βασική έννοια στο έργο του Marx είναι η έννοια της αλλοτρίωσης. Ο σπουδαίος διανοητής εκφράζει την άποψη, ότι η ιδιοποίηση του αντικειμένου παρουσιάζεται ως αποξένωση και αλλοτρίωση όσον αφορά τις σχέσεις του εργαζομένου με το αντικείμενο της εργασίας του. Ο εργάτης δεν αλλοτριώνεται μόνο από το προϊόν της εργασίας του, αλλά από την ίδια τη δραστηριότητα της εργασίας, εφόσον δεν εκπληρώνει τις δικές του προσδοκίες, και τελικά από την ίδια του τη φύση, εφόσον αλλοτριώνεται από τους συνανθρώπους του, με τους οποίους βρίσκεται σε ένα διαρκή ανταγωνισμό για την εργασία. Η αποκοπή και αποξένωση του ανθρώπου από το αντικείμενο της εργασίας του είναι σημαντικός παράγοντας για τη φθορά της ανθρώπινης ύπαρξης, σύμφωνα με τον Marx. Αυτού του είδους η αλλοτρίωση είναι μια διαδικασία που αποτελείται από σημαντικά στάδια και επίπεδα, τα οποία έχουν διαφορετικό πρίσμα ανάλυσης. Σε πρώτο επίπεδο, υπογραμμίζεται η σχέση και η αντικειμενοποίηση του δεσμού εργαζόμενου με το αντικείμενο της εργασίας του. Παραπλεύρως, η εργασία έχει μετατραπεί σε υλικού περιεχομένου ενασχόληση ούτως ώστε η ζωή του εργαζόμενου αντί να ανήκει στον ίδιο, ανήκει στο αντικείμενο. Καταλήγουμε, λοιπόν στο συμπέρασμα ότι η εργασία του ατόμου μετατρέπεται σε κάτι εντελώς ανεξάρτητο από τον ίδιο, σε μια δύναμη αυτόνομη που τον αντιστρατεύεται (Μαρξ, 1974).

Η αποκοπή αυτή, δηλαδή αυτή η οποία υφίσταται μεταξύ εργάτη και εργασίας, οδηγεί τον Marx στο να εξαγάγει την άποψη ότι δεν θα ήταν δυνατόν να αντιμετωπίσει ο εργάτης το προϊόν της εργασίας του ως κάτι ξένο και αποκομμένο από αυτόν, αν δεν αποξενωνόταν από τον ίδιο τον εαυτό του κατά τη διαδικασία της παραγωγής στην οποία συμμετέχει. Το προϊόν αν χαρακτηριστεί αλλοτρίωση, τότε και η διαδικασία της παραγωγής αποτελεί μέρος της αλλοτρίωσης αυτής. Σύμφωνα με αυτή την παραδοχή η εργασία είναι εξωτερική προς τον εργάτη, δεν ανήκει δηλαδή στην ουσιαστική του ύπαρξη. Στα “Χειρόγραφα” ο Marx επεκτείνεται στον τομέα επίδρασης του όρου της αλλοτρίωσης με όρους που σχετίζουν τον άνθρωπο με το ίδιο το είδος του. Ο άνθρωπος χαρακτηρίζεται ως «ειδοποιό όν», δηλαδή ως μια ύπαρξη που έχει τη δυνατότητα να δημιουργήσει ένα είδος. Αυτή η ιδιότητα αποδίδεται στον άνθρωπο επειδή ακριβώς ο άνθρωπος κάνει την ίδια την παραγωγική του δραστηριότητα αντικείμενο της θέλησης και της συνείδησής του. Όμως, η αλλοτρίωση από την εργασία αποκόπτει έτσι από τον άνθρωπο την ειδοποιό ζωή του, ή τουλάχιστον τα χαρακτηριστικά που τον μετατρέπουν σε είδος, και την μεταμορφώνει σε κάτι αλλότριο προς αυτόν, σε ένα απλό μέσο για την ατομική του ύπαρξη και επιβίωση. Ουσιαστικά, όταν το άτομο αποξενωθεί από την ίδια του τη φύση, τότε αναπόφευκτα αποξενώνεται και από τα υπόλοιπα άτομα που απαρτίζουν τις κοινωνίες και τις παραγωγικές δομές (Μαρξ, 1974)

Αυτή η εννοιολόγηση της αποξένωσης, παρουσιάζεται διαφοροποιημένη στο έργο “Γερμανική Ιδεολογία” όπου η αλλοτρίωση ορίζεται ως το αποτέλεσμα από την κοινωνική δύναμη, την πολλαπλασιασμένη δηλαδή παραγωγική δύναμη που προκύπτει από τη συνεργασία των ανθρώπων μέσω του καταμερισμού της εργασίας. Αυτή η κυρίαρχη δυναμική παρουσιάζεται σε αυτούς ως μια ξένη δύναμη πέρα από τον έλεγχό τους, η οποία διευθύνει στην πραγματικότητα τη θέληση και την πορεία των ανθρώπων (Μαρξ, 1997). Αντίστοιχα, η προσοχή εστιάζεται στην κοινωνικοοικονομική συνοχή και ολότητα μέσα στα πλαίσια της εργασιακής κοινότητας, καθώς ο καταμερισμός της εργασίας τείνει να διαχωρίσει τους ανθρώπους σε διαφορετικές ταξικές κλίμακες, ανεξάρτητα από τη θέλησή τους. Αυτές οι ταξικές κλίμακες, αρκετά συχνά φέρνουν σε σύγκρουση τα συμφέροντα του ιδιωτικού και κοινωνικού κόσμου με άμεση συνέπεια αυτού το ότι το κοινωνικό σώμα αποστερείται των εγγενών του ιδιοτήτων. Έτσι, σύμφωνα με τον Marx, η

σημερινή κοινωνία πρέπει να χαρακτηριστεί ως κοινωνικά αλλοτριωτική (Ρωμανός, 2010).

Μέσω της κοινωνικής αλλοτρίωσης, που συντελείται στη σύγχρονη κοινωνία, στο χώρο του επαγγελματικού τομέα, ο ρόλος του εργασιακού καταμερισμού καταργείται ως κοινωνική διαδικασία. Η κοινωνική επαφή επιτυγχάνεται μέσω της ανταλλαγής και διακίνησης των εμπορευμάτων. Αυτού του είδους η σχέση μεταβάλλεται από επαφή των ανθρώπων σε επαφή και σχέση των εμπορευμάτων (Αντωνοπούλου, 2008).

Η έννοια του εμπορεύματος βρίσκεται στην καρδιά της μαρξικής σύλληψης του καπιταλισμού για αυτό το λόγο ο σπουδαίος διανοητής ξεκινά το *Κεφάλαιο* με μια ανάλυση της φύσης του εμπορεύματος. Η μελέτη του Marx διαχωρίζει την αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων, ως διαφορετικούς συντελεστές στις σημερινές προηγμένες κοινωνίες. Πιο ειδικά, η αξία χρήσης ενός εμπορεύματος είναι το σύνολο των ιδιοτήτων του που το καθιστούν εύχρηστο και χρήσιμο για τους καταναλωτές. Από την άλλη πλευρά, η ανταλλακτική αξία, είναι η δύναμη της υπόστασης ενός αντικειμένου κατά τη διαδικασία της ανταλλαγής (Αντωνοπούλου, 2008, σ.134). Στις αγορές, η πραγματική αξία των αντικειμένων ταυτίζεται με το σύνολο των ενεργειών της εργασιακής διαδικασίας, συνεπώς λαμβάνοντας υπόψη τη βάση της αξίας χρήσης τα πράγματα είναι εξ ορισμού μη συγκρίσιμα και συνεπώς μη ανταλλάξιμα. Η ανταλλακτική αξία αντικαθιστά την πραγματική αξία των αντικειμένων, που ταυτίζεται με τη συλλογική εργασία του ανθρώπου. Καταλήγουμε ως εκ τούτου στο συμπέρασμα, ότι η αξία ανταλλαγής ενός προϊόντος, δηλαδή η αξία που αποκτά μέσω της σχέσης του με τα άλλα προϊόντα, έχει πλέον αντικατασταθεί στις αγορές από την αξία της εργασιακής προσπάθειας που τυχόν καταβλήθηκε από το ανθρώπινο δυναμικό. Ως πηγή της αξίας εμφανίζεται η υλική μορφή του αντικειμένου και η σχέση μεταξύ των αντικειμένων αντικαθιστά τις διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ των εργατών και των παραγωγών (Ρωμανός, 2010). Στο παραπάνω φαινόμενο, που χαρακτηρίζεται από τον Marx ως φетиχισμός του εμπορεύματος, οι κοινωνικές σχέσεις αντικειμενοποιούνται ενώ τα προϊόντα υποκειμενοποιούνται, με αποτέλεσμα τη συνολική πραγματοποίηση του αστικού κόσμου και την υποταγή των ανθρώπων στη διαδικασία της ανταλλαγής (Δημούλης, & Μηλιός, 1999) και «μυστικοποίηση» των κοινωνικών σχέσεων (Αντωνοπούλου, 2008, σ. 139). Το προϊόν τείνει να αυτονομηθεί από τον παραγωγό

και τον δημιουργό του, αποκτώντας με αυτό τον τρόπο ακόμα περισσότερες ιδιότητες, ανώτερες ίσως από την πραγματική του αξία και τη χρησιμότητά του. Το εμπόρευμα παρουσιάζεται ως συνονθύλευμα ποιότητας η αξία της οποίας δεν καθορίζεται από την παραγωγή αλλά από τους νόμους της αγοράς και της ανταγωνιστικότητας, διπλασιάζοντας την υπόστασή του σε αγαθό και χρήμα (Ρωμανός, 2010).

Οι αρνητικές συνέπειες του καπιταλιστικού συστήματος που είδαμε παραπάνω αμβλύνονται μέσα από την επενέργεια των θεσμικών μηχανισμών του κράτους. Στον 20^ο αιώνα με το προσωπείο της Πρόνοιας και της αναδιανομής του εισοδήματος το κράτος εν προκειμένω καταφέρνει να υποτάσσει τις ασθενέστερες τάξεις χορηγώντας τους για παράδειγμα κοινωνικές παροχές οι οποίες τους επιτρέπουν να εξασφαλίζουν τουλάχιστον τη διαβίωσή τους. Με αυτόν τον τρόπο αποφεύγονται οι κοινωνικές εξεγέρσεις των αγανακτισμένων. Όταν μια τάξη βιώνει συνθήκες ένδειας και το κράτος σπεύδει να βοηθήσει με διάφορου είδους παροχές εμφανίζεσαι σαν σωτήρας. Είναι δύσκολο τη στιγμή που κάποιος βρίσκεται σε μια κατάσταση ανέχειας να σκεφτεί γιατί το κράτος δε τον βοηθά να διαφύγει από αυτή τη κατάσταση. Αντίθετα, μάλλον θα νιώσει ευγνωμοσύνη για το κράτος που προστατεύει τους αναξιοπαθούντες. Βέβαια, ας μην εθελotuφλούμε, δεν είναι μόνο η αυξανόμενη αγανάκτηση των καταπιεζόμενων τάξεων που αναγκάζει το κράτος να προχωρήσει σε ορισμένες διευθετήσεις που βελτιώνουν την ποιότητα της ζωής τους. Είναι επίσης σημαντικά οικονομικά συμφέροντα της άρχουσας τάξης η οποία επιθυμεί ένα εργατικό δυναμικό υγιές, μη ριζοσπαστικοποιημένο και εύκολα διαχειρίσιμο. Ο Marx βεβαίως υποστηρίζει, ότι η κρατική εξουσία βρίσκεται στα χέρια της αστικής τάξης και επομένως οι ιδεολογικοί μηχανισμοί της πρώτης θα λειτουργήσουν υπέρ της δεύτερης. Παρόμοια λειτουργούν οι ιδεολογικοί μηχανισμοί για την ιδέα του «έθνους» δίνοντας την εντύπωση στο λαό ότι το να υπηρετεί κανείς το έθνος είναι προς «όφελός» του. Το έθνος για τον Marx αποτελεί απλώς μια έννοια κενή και ρευστή καθώς είναι δημιούργημα τυχαίων ιστορικών συγκυριών. Πέραν αυτού το έθνος καταφέρνει πάντοτε να παραγάγει μια στρεβλή συνείδηση των υποταγμένων διότι πίσω από κάθε μορφή πολιτικής πρακτικής που αυτοπροσδιορίζεται ως εθνική κρύβονται ταξικά συμφέροντα και συγκεκριμένα ταξικές στρατηγικές υπέρ της άρχουσας τάξης. Κάνει λόγο λοιπόν για ένα «ιδεολόγημα» το οποίο φορά τον μανδύα μιας δήθεν «συλλογικής ταυτότητας» ενώ στην πραγματικότητα αυτό που κάνει είναι

να συγκαλύπτει τις κοινωνικές αντιφάσεις που παράγονται στη νεωτερικότητα και στη συνέχεια να τις διαιωνίζει⁶.

Είναι προφανές ότι ο μαρξισμός θεωρεί υπεύθυνο το καπιταλιστικό σύστημα για το φαινόμενο και την επικράτηση της αλλοτρίωσης. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής επιτρέπει την άνιση διανομή, ποσοτικής και ποιοτικής εργασίας και των προϊόντων της, μέσα από τον καταμερισμό της εργασίας. Κάτι τέτοιο συνεπάγεται την αντίθεση μεταξύ ατομικού και κοινωνικού συμφέροντος (Μαρξ, 1997). Αυτή η ειδική κοινωνική δραστηριότητα και ο καθορισμός της είναι μια δύναμη που δεν υπάγεται στη δυνατότητα του ανθρώπου για έλεγχο και καθορισμό, μια ξένη δύναμη ορίζει και ελέγχει την ανθρώπινη δραστηριότητα και απασχόληση (Μαρξ, 1997). Έτσι, ο άνθρωπος αποσπάται από το αντικείμενο της εργασίας του και οδηγείται σε αποξένωση, μετατρέποντας τη ζωτική και ανεξάρτητη δραστηριότητά του σε απλό μέσο ύπαρξης, χωρίς ουσιαστική προσφορά (Μαρξ, 1974).

Βέβαια, ο απρόσωπος χαρακτήρας που λαμβάνει η εργασία, εξαιτίας του πολύπλοκου καταμερισμού της καθώς και η διεκπεραίωση του συντονισμού μόνο στο στάδιο της κυκλοφορίας και της αγοράς, η οποία στο πλαίσιο του καπιταλισμού ανάγεται σε οικουμενική μορφή κοινωνικής επαφής, σημαίνει, ταυτόχρονα, ότι και ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής, δηλαδή η συλλογική, διαπροσωπική σχέση μεταξύ των παραγωγών εκφράζεται μόνο κατά τη διαδικασία της ανταλλαγής, λαμβάνοντας τη μορφή μιας σχέσης πραγμάτων. Στο συγκεκριμένο σημείο ο Μαρξ τονίζει τη θετική επίδραση της διανομής, όχι μόνο της διανομής των προϊόντων μεταξύ των συμμετεχόντων ενός ειδικού κοινωνικού πλαισίου, αλλά στη διανομή που εμπεριέχεται ακόμη και στην παραγωγική διαδικασία.

Ανακεφαλαιώνοντας, όσον αφορά το κράτος και ειδικότερα το κράτος πρόνοιας, μπορούμε να υποθέσουμε ότι το κοινωνικό κράτος αποτελεί την προσπάθεια για πολιτική λύση των αντιφάσεων που παράγονται στην κοινωνία των πολιτών και στην καπιταλιστική αγορά, βοηθώντας τις κοινωνικά ευπαθείς ομάδες και αναγνωρίζοντας στα συνδικάτα το δικαίωμα της συμμετοχής στις συλλογικές διαπραγματεύσεις και τη διαμόρφωση της δημόσιας πολιτικής. Έτσι οι ταξικές

---

⁶ Η έννοια του έθνους δόθηκε αποκλειστικά ως παράδειγμα. Στην παρούσα εργασία σκοπός είναι να εστιάσουμε στην έννοια του κράτους και συγκεκριμένα του κράτους πρόνοιας. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το έθνος βλ. Purvis (1999).

συγκρούσεις γίνονται περισσότερο ήπιες και διαχειρίσιμες και εξισορροπείται η ασύμμετρη σχέση μεταξύ της εργασίας και των κεφαλαιοκρατών (Μαρξ, 1974). Ταυτόχρονα εκλείπει η ταξική πάλη που έθετε σε κίνδυνο το κράτος πριν αποκτήσει τη μορφή του κράτους πρόνοιας (Μαρξ, 1974). Για τον Μαρξ όμως λαμβάνοντας τη θεωρία που παρουσιάστηκε ενδελεχώς στο κεφάλαιο αυτό, το κράτος αποτελεί ένα όργανο που υποβοηθά μέσω των ιδεολογικών και θεσμικών μηχανισμών του την διαιώνιση της εξουσίας της άρχουσας τάξης. Η σοσιαλδημοκρατικής κατεύθυνσης έννοια του κράτους πρόνοιας λοιπόν, κάθε άλλο παρά βοηθάει στην μείωση των κοινωνικών αντιθέσεων. Μοναδικό σκοπό της έχει την υποστήριξη του κεφαλαίου. Πιο συγκεκριμένα, αντιμετωπίζοντας το κράτος πρόνοιας από μια μαρξική σκοπιά βλέπουμε ότι ελάχιστα αυτό διαφέρει από τα άλλα είδη κρατικής εξουσίας καθώς θεμελιώνεται στην ίδια βάση. Όπως είδαμε ό, τι ανήκει στο εποικοδόμημα έχει εξ ορισμού επικουρικό ρόλο. Άρα, το κράτος (έμμεσα) αναπαράγει τις συνθήκες οι οποίες βρίσκονται στη βάση διότι το εποικοδόμημα αντανακλά τις σχέσεις κυριαρχίας.

Για τον Μαρξ εν κατακλείδι, το κράτος αποτελεί έναν απόλυτα καταπιεστικό μηχανισμό (μηχανισμός κυβέρνησης-διοίκησης) καθώς βασίζεται στις δυνάμεις των κυρίαρχων τάξεων και εν συνεχεία τις αναπαράγει. Ενώ δημιουργήθηκε μέσα από τις ταξικές αντιθέσεις, θα περίμενε κανείς να μετριάξει τις συγκρούσεις. Με τους ιδεολογικούς μηχανισμούς που αναφέρθηκαν παραπάνω καταφέρνει να διαμορφώνει την κυρίαρχη άποψη. Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί συν τοις άλλοις οδηγούν στην αναπαραγωγή των παραγωγικών σχέσεων και συνεπώς των καπιταλιστικών σχέσεων οι οποίες τελικά πάντοτε οδηγούν στην εκμετάλλευση. Το κράτος επιπρόσθετα είναι προϊόν της κοινωνίας και γεννήθηκε από την ανάγκη να χαλιναγωγούνται οι ταξικές αντιθέσεις. Πρόκειται κατά κανόνα για κράτος της πιο ισχυρής οικονομικά τάξης που στη συνέχεια γίνεται και η πιο πολιτικά ισχυρή. Επομένως κάνουμε λόγο για ένα μηχανισμό κρατικής εξουσίας που συμβάλλει στην αναπαραγωγή και επιβολή του εκάστοτε κοινωνικό-οικο-νομικού συστήματος. Μια εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας από το κεφάλαιο. Αυτό που προτείνει ο Μαρξ συνακόλουθα είναι η αντικατάστασή του από το εργατικό κράτος το οποίο θα μπορεί να «διοικεί» την κοινωνία πιο δίκαια.

Ολόκληρη η ιστορία αποτελείται από ταξικούς αγώνες ανάμεσα σε κοινωνικές τάξεις που ασκούν εκμετάλλευση και σε τάξεις που υφίστανται την εκμετάλλευση. Η

απελευθέρωση της εργατικής τάξης συνεπάγεται την απελευθέρωση ολόκληρης της κοινωνίας και την κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής. Οι κοινωνικές διαφορές και οι αντιφάσεις που δημιουργούνται μέσα από την ταξική απόσταση συγκαλύπτονται από την υποτιθέμενη «συλλογική ταυτότητα» του έθνους, η οποία παρουσιάζει αυτού του είδους τις διαφορές ως ήσσονος σημασίας λεπτομέρειες μπροστά στη σύγχρονη πραγματικότητα (Μαρκ, 1974). Οι προλετάριοι, μέσα από αυτό το μηχανισμό της κοινωνίας, δυσκολεύονται ή αδυνατούν να συνειδητοποιήσουν την πραγματική προέλευση του προβλήματος (κοινωνική ανισότητα-κοινωνική αδικία), καθώς υπακούουν από μόνοι τους στην κυρίαρχη εντολή που λειτουργεί ως μηχανισμός εξουσίας και χειραγώγησης των κατώτερων τάξεων. Αυτού του είδους η ψευδαίσθηση της συμμετοχής που δημιουργείται στη συνείδηση της εργατικής τάξης παγιώνει τη δύναμη της άρχουσας τάξης για το λόγο του ότι δεν είναι αναγκαία η σύγκρουση και η αντιπαράθεση με στόχο την επίλυση των κοινωνικών διαφορών ή με τη βίαιη επιβολή της (Μαρξ, 1974).

Στόχος του μαρξικού έργου είναι η εγκαθίδρυση της κομμουνιστικής κοινωνίας μέσω της δικτατορίας του προλεταριάτου. Σε αυτό το στάδιο δε θα υπάρχουν ανισότητες μιας και τα μέσα παραγωγής θα ανήκουν σε όλους ανεξαιρέτως (εργοστάσια, γη, μηχανήματα κ.ά.) ανάλογα με τις ανάγκες τους. Συνεπώς η ατομική ιδιοκτησία καταργείται και ο παραγόμενος πλούτος διανέμεται στους παραγωγούς του. Η καπιταλιστική παραγωγική ανάπτυξη θα οδηγήσει αναπόφευκτα σύμφωνα με την ορθόδοξη μαρξιστική προσέγγιση στην επικράτηση του ανθρώπου στη φύση και την κατάκτηση της αληθινής ελευθερίας από τις ανθρώπινες κοινωνίες, δηλαδή τον κομμουνισμό. Ο κομμουνισμός αποτελεί την τελείωση της νεωτερικότητας που καθιδρύει την ελευθερία στην ολοκλήρωση και στην πράξη, σε επίπεδο κοινωνικής και καθημερινής πραγματικότητας (Ρωμανός, 2010).

Αυτή η εκτίμηση έχει ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες συνεπαγωγές για το μέλλον που σκιαγραφείται για το κράτος σε μια κομμουνιστική κοινωνία. Δεδομένου ότι το κράτος είναι μέρος του εποικοδομήματος και το εποικοδόμημα αποτελεί αντανάκλαση της βάσης, η αναπόφευκτη ανατροπή του καπιταλισμού από το προλεταριάτο με την εγκατάσταση του σοσιαλιστικού τρόπου παραγωγής θα έχει συνέπειες και για την μορφή του θεσμού του κράτους. Ο τελευταίος θα καταργήσει την εκάστοτε κρατική εξουσία. Εν τέλει στη μαρξική ανάγνωση η μορφή του κράτους (που σήμερα θα αφορούσε το δίλημμα κράτος πρόνοιας ή μη) δεν έχει μεγάλη

σημασία. Αυτό που προέχει είναι η ανατροπή του ίδιου του θεσμού του κράτους. Συμπεραίνουμε πως ο επικουρικός ρόλος του κοινωνικού κράτους ως απάντηση στις κοινωνικές διαφορές με βάση την μαρξιστική αντίληψη, απορρίπτεται. Το κράτος εφόσον δημιουργήθηκε για να χαλιναγωγεί τις κοινωνικές ανισότητες και όχι για να τις μετριάσει ή να τις εξαλείψει δεν πρόκειται να εξυπηρετήσει άλλο ρόλο πέρα από αυτόν που επέβαλε τη δημιουργία του. Είναι εύκολα αντιληπτό λοιπόν ότι η κρατική εξουσία ελέγχεται και κατευθύνεται από την πιο οικονομικά ισχυρή τάξη.

Οι θέσεις περί ρόλου του κράτους από τη σκοπιά του κλασσικού μαρξισμού διαφοροποιούνται από τις νεομαρξιστικές καθώς οι δεύτερες υιοθετούν μια περισσότερο ευέλικτη θεώρηση του κράτους. Στις επόμενες δύο ενότητες συζητώνται οι προσεγγίσεις δύο σπουδαίων μαρξιστών του 20^{ου} αιώνα: ο Louis Althusser και ο Νίκος Πουλαντζάς. Αμφότεροι συνέβαλαν στην μετατόπιση της έμφασης στο επίπεδο του εποικοδομήματος σε σχέση με τη ορθόδοξη μαρξιστική θέση που ανήγαγε όλα τα κοινωνικά φαινόμενα στο επίπεδο της βάσης.

3.1 Νεομαρξισμός-Althusser περί κράτους

Ο νεομαρξισμός παρουσιάζει αρκετές διαφοροποιήσεις από τον κλασσικό μαρξισμό καθώς προσπάθησε να αναπτύξει τα απαραίτητα θεωρητικά εργαλεία για την αντιμετώπιση των προκλήσεων που είχαν αναπτυχθεί απέναντι στον μαρξισμό-λενινισμό. Θα λέγαμε ότι αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου με βασικούς στοχαστές σημαντικές φιγούρες της μαρξιστικής παράδοσης όπως ο Gramsci, ο Lukacs, και όσους διανοητές ομαδοποιούνται στη Σχολή της Φρανκφούρτης. Ο νεομαρξισμός τονίζει περισσότερο τη μονοπωλιακή παρά την ανταγωνιστική φύση του καπιταλισμού. Βασικό σημείο κριτικής αλλά και προβληματισμού για τους εκπροσώπους του νεομαρξισμού είναι κυρίως ο οικονομικός ντετερμινισμός («οικονομισμός») του ορθόδοξου μαρξισμού. Ο Marx ως ιστορικός υλιστής θεωρούσε ότι τα πάντα σε μια κοινωνία καθορίζονται από συγκεκριμένες υλικές αιτίες που τα δημιουργούν. Συγκεκριμένα, ο ντετερμινισμός που υποστηρίζει ο Marx αφορά το οικονομικό στοιχείο. Για παράδειγμα, η φεουδαρχία έδωσε τους υλικούς όρους, ώστε να δημιουργηθεί στη συνέχεια η αστική τάξη η οποία με τη σειρά της ανέλαβε την εξουσία και ύστερα εγκαθιδρύθηκε ο καπιταλισμός κ.ο.κ. Αναφερόμαστε δηλαδή, σε επαναλαμβανόμενα γεγονότα με αιτιοκρατικό χαρακτήρα. Αυτή η ερμηνεία της κοινωνικής εξέλιξης για τους νεομαρξιστές αποκλείει τον πολύ σημαντικό ρόλο που διαδραματίζουν στην ιστορική πορεία της ανθρωπότητας παράγοντες όπως η κουλτούρα, οι ιδέες και η τέχνη.

Επιπρόσθετα, σε αντίθεση με τον μαρξισμό που θέλει μια καθοριστική σχέση μεταξύ βάσης και εποικοδομήματος διάφορες εκδοχές του νεομαρξισμού όπως θα δούμε, υποστηρίζουν ότι το εποικοδόμημα έχει μια σχετική αυτονομία σε σχέση με τη βάση και ταυτόχρονα μια διαλεκτική σύνδεση με αυτήν. Συνακόλουθα, το κράτος δεν είναι απόλυτα εξαρτημένο από την οικονομία.

Μία από τις πλέον γόνιμες νεομαρξιστικές προσεγγίσεις του κοινωνικού γίνεσθαι προέρχεται από τον γάλλο δομικό μαρξιστή, Louis Althusser. Ο Althusser αν και μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος Γαλλίας καθώς και πεπεισμένος για την ιστορική σημασία του μαρξικού έργου είχε επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό από τις θεωρίες που εντάσσονται στο φιλοσοφικό ρεύμα του δομισμού ή στρουκτουραλισμού οι οποίες άρχισαν να εκτοπίζουν τις κυρίαρχες μέχρι τότε στο γαλλικό διανοητικό περιβάλλον ιδέες του υπαρξισμού. Ο στρουκτουραλισμός επηρεάστηκε σε μεγάλο

βαθμό από τις εξελίξεις στο χώρο της γλωσσολογίας, και ιδιαίτερα από τη συνεισφορά γλωσσολόγων όπως ο Ferdinand De Saussure (De Saussure, 2011) και ο Roman Jakobson (Jakobson, & Halle, 2002). Κορυφαίος εκπρόσωπός του είναι αναμφίβολα ο Claude Levi-Strauss. Βασική ιδέα του στρουκτουραλισμού είναι ότι η ανθρώπινη δράση (agency) μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο μέσα από τη διερεύνηση και την ανακάλυψη των δομών που δημιουργούνται από την αλληλεπίδραση των ανθρώπων οι οποίες κατασκευάζουν μοτίβα συμπεριφοράς και άλλου είδους πρακτικές. Αυτό μπορεί να γίνει κατανοητό από την εξαιρετικά σημαντική διάκριση στην οποία προέβη ο Ferdinand de Saussure μεταξύ *langue* και *parole*. Ως *langue* - όρος που θα μπορούσε να μεταφραστεί ως γλώσσα- ορίζεται το σύνολο από κανόνες ή συμβάσεις που κατευθύνουν την παραγωγή συγκεκριμένων νοημάτων μέσα από τη χρήση των σημαινόντων. *Parole* -όρος που θα μπορούσε να μεταφραστεί ως ομιλία- είναι το σύνολο των πραγματικών χρήσεων της *langue* όπως συμβαίνουν στην ανθρώπινη αλληλεπίδραση. Ο δομικός μαρξισμός του Althusser αναμφίβολα επηρεασμένος από αυτές τις προσεγγίσεις μπορεί να περιγραφεί ως «(στρουκτουραλιστική) επιστήμη των (υπόρρητων) δομικών σχέσεων». Έτσι όπως θα δούμε η ολότητα του συστήματος ή δομής αποκτά προτεραιότητα έναντι των μεμονωμένων ιστορικών υποκειμένων που συμμετέχουν σε αυτή. Η δομή μπορεί να μεταβάλλεται ανάλογα με τις εκάστοτε ιστορικές συγκυρίες οι οποίες σε κάθε περίπτωση θα βοηθήσουν στη διαίωνιση της εξουσίας της κυρίαρχης τάξης. Αυτές οι παρατηρήσεις έχουν ενδιαφέρουσες προεκτάσεις για τον ρόλο του κράτους και τη φύση της ιδεολογίας.

Αν και σε γενικές γραμμές οι εκπρόσωποι του νεομαρξισμού υποστηρίζουν την κριτική περί «οικονομισμού» του Marx, ο Althusser θεωρεί ότι αυτή η ορθόδοξη ερμηνεία του μαρξισμού δεν συνάγεται από το ίδιο το έργο του Marx. Αντίθετα, για τον Γάλλο στοχαστή η πραγματική σύλληψη της κοινωνίας από τον Marx γίνεται με όρους ενός πολύπλοκου συνόλου αποτελούμενο από «πεδία» (fields) ή «στιγμές» (instances) και πρακτικές το οποίο ο Althusser ονομάζει «σύνθετο δομημένο όλο» (Althusser, 1978, σ. 173). Παραδείγματα πρακτικών είναι η οικονομική, η ιδεολογική και η πολιτική-νομική. Το γεγονός ότι η ιδεολογική και η πολιτική-νομική πρακτική ανήκουν στο εποικοδόμημα δεν συνεπάγεται την έλλειψη υλικότητας. Επιπλέον, το ότι αποτελούν ένα σύνθετο δομημένο όλο δεν αποτρέπει τη σχετική αυτονομία τους. Προκειμένου να γίνει κατανοητή αυτή η προσέγγιση μπορούμε να εξετάσουμε την

περίπτωση της καπιταλιστικής παραγωγής. Πιο συγκεκριμένα, ενώ η παραγωγή των αγαθών γίνεται στην οικονομική σφαίρα, άρα είναι σχετικά αυτόνομη από τις άλλες πρακτικές, είναι σαφές ότι για να καταστεί εφικτή η καπιταλιστική παραγωγή προϋποτίθεται ένα συγκεκριμένο καθορισμένο νομικό και πολιτικό πλαίσιο (Αλτουσέρ, 1978). Συν τοις άλλοις, η καπιταλιστική συσσώρευση για να είναι επιτυχής θα πρέπει να έχει και ιδεολογική νομιμοποίηση. Η στρουκτουραλιστική θεωρία του Althusser (ή αλλιώς δομικός μαρξισμός) πρεσβεύει ότι ο άνθρωπος λειτουργεί με βάση κάποιες ιδεολογίες οι οποίες κατά κάποιο τρόπο έχουν καταγραφεί στο ασυνείδητό του. Επομένως λειτουργεί και σκέφτεται με βάση αυτές χωρίς να το συνειδητοποιεί άμεσα⁷.

Επομένως οι πρακτικές, ενώ διατηρούν την αυτονομία τους, αλληλεπιδρούν η μία στην άλλη. Υπό αυτό το πρίσμα στην αλτουσεριανή θεωρία η βάση και το εποικοδόμημα είναι αλληλοεξαρτώμενα καθώς τα στοιχεία του εποικοδομήματος τροποποιούν τη λειτουργία της βάσης ενώ ταυτόχρονα η βάση προϋποθέτει την εδραίωση συγκεκριμένων πτυχών του εποικοδομήματος (Αλτουσέρ, 1978). Παρόλα αυτά είναι ξεκάθαρο ότι ο Althusser παραμένει εντός της μαρξιστικής γραμμής ότι η βάση καθορίζει «σε τελευταία ανάλυση» (in the last instance) το σύνθετο δομημένο όλο. Η δήλωση του Marx ότι η υποδομή είναι σε τελευταία ανάλυση αυτή που καθορίζει την υπερδομή (πολιτική και ιδεολογική) είχε ιδιαίτερη σημασία για τον Althusser και εξηγεί: η υποδομή λοιπόν μπορεί να επηρεάζει την οικονομική πρακτική αλλά και να επικαθορίζει όλες τις υπόλοιπες κοινωνικές βαθμίδες μαζί και την αυτονομία αυτών. Εφόσον όμως κάνει λόγο για έναν τόσο καθοριστικό ρόλο της υποδομής, αυτό συνεπάγεται την υιοθέτηση μιας ταυτόχρονα διαλεκτικής και υλιστικής θέσης (για περισσότερα βλ Althusser, 1970) η οποία εκδηλώνεται ξεκάθαρα με τη διατύπωση ότι εντός της «δομικής ολότητας», η «υποδομή» (οικονομία) και η υπερδομή (το πολιτικό και το ιδεολογικό) βρίσκονται σε διαλεκτική σχέση: η υπερδομή δεν συνδέεται με την οικονομία ως ένα σημαίνον προς ένα σημαινόμενο (το 'πραγματικό') αλλά ως ένα σημαίνον προς ένα άλλο σημαίνον εντός μιας δομικής ολότητας.

---

⁷ Αυτό στο μηχανισμό της ιδεολογικής έγκλησης η περιγραφή της οποίας αποτελεί σημαντική παρακαταθήκη του αλτουσεριανού έργου.

Αφού ανασυγκροτήθηκε η γενικότερη αλτουσεριανή οπτική για το κοινωνικό μπορούμε να περάσουμε στον τρόπο με τον οποίο ο Althusser αντιλαμβάνεται το κράτος. Η θεωρία περί κράτους στα πρώτα έργα του Althusser (1965) δίνει έμφαση κυρίως στον κατασταλτικό χαρακτήρα αυτού, χωρίς να προχωρά σε μια διαπραγμάτευση της ιδεολογίας ως πρακτικής: ενώ η οικονομική και πολιτική λειτουργία του κράτους έχουν και αντίστοιχη θεσμική-υλική υπόσταση, η ιδεολογία παρότι χαρακτηρίζεται και αυτή από τον πρακτικό της χαρακτήρα, μολαταύτα δεν αναλύεται επαρκώς. Θα πρέπει να περιμένουμε μέχρι το περίφημο «*Ιδεολογία και Ιδεολογικοί Μηχανισμοί του Κράτους*» (1970) για να έχουμε μια επαρκέστερη ανάλυση του πρακτικού χαρακτήρα της ιδεολογίας και της σύνδεσης που έχει αυτή με το κράτος.

Σύμφωνα με τον Althusser, το κράτος δεν εξυπηρετεί τα συμφέροντα καμίας συγκεκριμένης κοινωνικής τάξης. Υποστηρίζει όμως, ότι έχει τις ρίζες του στη βάση. Λειτουργεί ως η «μηχανή της καταπίεσης» (Carnoy, 1984) η οποία επιτρέπει στις άρχουσες τάξεις να εξασφαλίσουν την κυριαρχία τους πάνω από την εργατική τάξη μέσω της διαδικασίας απόσπασης υπεραξίας που, όπως απέδειξε ο Marx, είναι εγγενής στη μισθωτή σχέση εργασίας.

Το κράτος έτσι, αναπαράγει τη δομή των τάξεων, διότι αποτελεί την άρθρωση των οικονομικών σχέσεων στην πολιτική σκηνή και επομένως η δομή και η λειτουργία του κράτους εξαρτώνται από τη δομή των κοινωνικών τάξεων. Με τον όρο «σχετική αυτονομία» επιχειρεί να εξηγήσει, ότι το καπιταλιστικό κράτος είναι από μόνο του ένα ταξικό κράτος και πρέπει επίσης να είναι *σχετικά* αυτόνομο από την πάλη των τάξεων που υπάρχει στην παραγωγή. Μόνο έτσι θα μπορεί να λειτουργεί αποτελεσματικά ως ταξικό κράτος (class state). Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι στη θεωρία του Althusser για το κράτος, αυτό αν και έχει τις ρίζες του στη βάση του κοινωνικού όλου αποτελεί μέρος του εποικοδομήματος. Έτσι, το κράτος αποτελεί ένα κλασικό παράδειγμα της αλληλεπίδρασης βάσης-εποικοδομήματος που υποστηρίζει ο Althusser, ότι είναι η πραγματική μαρξική θέση καθώς το κράτος είναι αναμφίβολα συνδεδεμένο με την καπιταλιστική παραγωγή αλλά συναποτελείται και λειτουργεί βάσει πολιτικο-νομικών και ιδεολογικών πρακτικών που εντάσσονται στη σφαίρα του εποικοδομήματος.

Ο Althusser, εξηγεί στη συνέχεια ότι το κράτος είναι τρόπον τινά διαχωρισμένο εργαλείο, αλλά ταυτόχρονα εξυπηρετεί το κεφάλαιο με σκοπό να το αναπαραγάγει. Διαχωρισμένο με την έννοια ότι διαχωρίζεται από τα αποτελέσματα μιας εργατικής πάλης. Συνεπώς το κράτος διαχωρίζεται από κάποιες, για παράδειγμα, αντιπαλότητες μεταξύ κοινωνικών ομάδων ή γενικότερα προβλήματα που ενδέχεται να γεννηθούν μέσα στη κυρίαρχη τάξη. Σε κάθε περίπτωση διακρίνουμε και πάλι την κλίση του κράτους προς την άρχουσα τάξη. Η διαδικασία της καπιταλιστικής παραγωγής μιας κοινωνίας πολιτών ορίζει τον σχηματισμό των τάξεων και συγκεκριμένα μια ενωμένη εργατική τάξη είναι το αποτέλεσμα του διαχωρισμού της εργασίας από τα προϊόντα που παράγει και από τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται. Διαπιστώνουμε λοιπόν, ότι το κράτος διαχωρίζεται από τις κοινωνικές τάξεις (είναι «υπεράνω») και ο μοναδικός του ρόλος είναι η διαχείριση των υποθέσεων-προβλημάτων της κοινωνίας εν γένει. Σε αυτόν ακριβώς τον διαχωρισμό του οφείλεται η ταξικότητά του και κατ' επέκταση αυτό του δίνει τη δυνατότητα να κυριαρχεί πάνω στις τάξεις και να εξυπηρετεί καλύτερα τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης.

Στον καπιταλισμό συγκεκριμένα, ταυτόχρονα με την εξέλιξη της παραγωγικής διαδικασίας, λαμβάνουν χώρα δύο αλληλένδετες διαδικασίες: η αναπαραγωγή των δυνάμεων παραγωγής και η αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής (Althusser, Balibar, Establet, Macherey, & Ranciere, 2003). Η πρώτη διαδικασία είναι στενά οικονομική και αφορά τη διαρκή μέριμνα για ανανέωση των πρώτων υλών, των εργαλείων, μηχανημάτων, κτιρίων κ.ο.κ. Επίσης, είναι απαραίτητη η εξασφάλιση του βασικότερου «παραγωγικού συντελεστή», της εργατικής δύναμης (Σίμος, 2006). Κεντρική θέση του Althusser είναι ότι το κράτος εξασφαλίζει την αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής. Αυτό είναι ένα στοιχείο που το βρίσκουμε σε όλες τις κοινωνίες: δεν υπάρχει κοινωνικός σχηματισμός που να μην τον απασχολεί το ζήτημα της διαίωσής του στο χρόνο. Αν δεν υπάρχει τέτοιου είδους μέριμνα, η οποιαδήποτε κοινωνία θα καταρρεύσει πολύ γρήγορα.

Έτσι, το καπιταλιστικό σύστημα προσφέρει στα άτομα μέσω του θεσμού της εκπαίδευσης τεχνικές και θεωρητικές γνώσεις μιας και αποτελούν το μελλοντικό του εργατικό δυναμικό. Η εκπαίδευση φυσικά είναι προσδιορισμένη βάσει καπιταλιστικών αξιών (δηλαδή προσδίδει στους εκπαιδευόμενους τις αξίες εκείνες που θα πρέπει να διέπουν τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής). Ένα σχολείο λόγου

χάρη, μαθαίνει από νεαρή ηλικία στα παιδιά πως πρέπει να είναι υπάκουα και πειθαρχημένα στον δάσκαλο. Η επιβολή της πειθαρχίας και της αποδοχής της ιεραρχικής σχέσης εμφανίζεται ως απόλυτα φυσική. Ο καπιταλισμός με αυτόν τον τρόπο στοχεύει στην διαίωσή του. Βέβαια για τον Αλτουσέρ, η διαίωσιση του καπιταλισμού υφίσταται και μέσα από άλλους κρατικούς θεσμούς με ιδεολογικό-αξιακό φορτίο όπως είναι ο στρατός ή η εκκλησία. Γενικά μιλώντας, το κρίσιμο στοιχείο που επιτρέπει την αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής είναι η «διδασκαλία» της κυρίαρχης ιδεολογίας, της ιδεολογίας της αστικής τάξης, η οποία δεν εμφανίζεται ως τέτοια, αλλά ως «πραγματικότητα», εμφανίζεται με τη μορφή των τεχνικών λειτουργίας των κοινωνικών θεσμών, οι οποίοι όμως δρουν για να εξυπηρετούν τα δικά της συμφέροντα. Άλλωστε, όπως τονίσαμε παραπάνω, το χαρακτηριστικό της ιδεολογίας είναι ότι δεν αναγνωρίζει τον ιδεολογικό της χαρακτήρα, δεν συλλαμβάνει ποτέ το μεροληπτικό και σχετικό-προσωρινό της χαρακτήρα (Σίμος, 2006). Ωστόσο τα υποκείμενα υποτάσσονται εκούσια σε αυτήν την ιδεολογία (μια έννοια που θυμίζει την έννοια της γκραμισιανής ηγεμονίας που εξασφαλίζεται μέσω της συναίνεσης) και είναι αυτή η καθυπόταξη που ορίζει την ταυτότητά τους. Επομένως, και εδώ βρίσκεται μια θεμελιώδης αντίφαση στο θεωρητικό δημιούργημα του Althusser, αφού είναι δύσκολο να εξηγηθεί πώς τα υποκείμενα που καθορίζονται από τις υπόρρητες δομές καταλήγουν στην εκούσια καθυπόταξη.

Παρόλα αυτά όπως έχει δείξει η ιστορική εμπειρία, σε έκτατες περιπτώσεις στις οποίες το κράτος αναγκάζεται να παρέμβει (κινήματα, απεργίες, κατάσταση πολέμου κλπ.) ώστε να καταστείλει την ανομία-ανυπακοή δεν διστάζει να χρησιμοποιήσει βία, η οποία δεν είναι άλλη από την πλέον ξεκάθαρη έκφραση της καπιταλιστικής-αστικής βίας που προσπαθεί να επιβληθεί στα κατώτερα στρώματα.

Όταν, λοιπόν, η κατάσταση ξεφεύγει από τα όρια της εξουσίας, φαίνεται ξεκάθαρα ότι στην ταξική διαμάχη η κατασταλτική βία της αστικής τάξης έχει τον κύριο λόγο, η οποία πάντοτε βρίσκεται σ' αυτή τη διαδικασία, ποτέ όμως δεν φανερώνεται και τις περισσότερες φορές, αν όχι πάντα, φροντίζει να θέτει ή καλύτερα να στρατολογήει για λογαριασμό των δικών της συμφερόντων άλλες κοινωνικές ομάδες. Έτσι, οποιαδήποτε πραγματεία περί κράτους έχει θεωρητική και πρακτική αξία στο βαθμό που συσχετίζει το κράτος με την έννοια της (ταξικής) εξουσίας. Το

κράτος ως μηχανισμός, είναι απαραίτητος για τη διασφάλιση των συμφερόντων της αστικής τάξης μέσω της αναπαραγωγής της κυρίαρχης ιδεολογίας (Σίμος, 2006).

Στο πλαίσιο αυτό συμπυκνώνει, επίσης, όψεις της ιδεολογικής διάστασης της καπιταλιστικής εξουσίας η έννοια του έθνους, δηλαδή τα υλικά αποτελέσματα που συνεπάγεται η ένταξη –όλων όσων εντάσσονται– στη δικαιοδοσία ενός κράτους (των εργατών, των καπιταλιστών, των αυτοαπασχολούμενων): το έθνος είναι αδιαχώριστο από τους θεσμούς που επιβάλλουν και επιβεβαιώνουν την ύπαρξή του, όπως είναι η γενική ψήφος για τους «εθνικούς», δηλαδή τους ενήλικες που ανήκουν στο έθνος και είναι ενταγμένοι ως πολίτες στο κράτος, το οποίο εμφανίζεται να υλοποιεί το εθνικό συμφέρον και την εθνική-λαϊκή κυριαρχία. Κινούμενοι πάλι μέσα στα μαρξιστικά πλαίσια ερμηνείας και προσέγγισης, μέσα από αυτό τον μηχανισμό το έθνος «μετασχηματίζει», δηλαδή καθιστά καθολικής εγκυρότητας, τα ταξικά συμφέροντα του κεφαλαίου, εμφανίζοντάς τα, θέτοντάς τα σε λειτουργία, ως εθνικά συμφέροντα (Μηλίδης, Δημούλης, & Οικονομάκης, 2005),

Σε πολιτικό και ιδεολογικό-πολιτιστικό επίπεδο, το κράτος νομιμοποιεί την άσκηση της αστικής πολιτικής εξουσίας ως «εθνική ανεξαρτησία». Ο ίδιος κατάφερε να εξισοροπήσει τη γενική σχέση του οικονομικοπολιτικού επιπέδου διατηρώντας παράλληλα την πρωτοκαθεδρία του οικονομισμού.

Είναι φανερό ότι ως δομικός μαρξιστής υποστηρίζει την άποψη ότι οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους αναλαμβάνουν να διαιωνίσουν την κυρίαρχη ιδεολογία η οποία ούτως ή άλλως έχει συντελέσει στη συγκρότησή τους. Το κράτος στην ουσία αποτελεί μια συγκεκριμένη κοινωνική τάξη η οποία εν τελευταία αναλύσει προσπαθεί να διαιωνίσει τα συμφέροντά της. Μάλιστα όπως παρατηρούμε στο έργο του Carnoy *The State and the Political Power* ο Althusser συμφωνεί με τον Gramsci, ότι ένα κράτος χωρίς ηγεμονία σημαίνει ένα κράτος χωρίς μακροχρόνια δύναμη και ισχύ ακόμα και αν αυτοί οι οποίοι εξουσιάζουν το κράτος, ελέγχουν επίσης και την κατασταλτική του δύναμη.

Στη μελέτη του Althusser βασίστηκε και η παρακάτω θεωρία του Πουλαντζά για το κράτος. Η οπτική αυτή θέλει το κράτος να βρίσκεται στη βάση και όχι στο εποικοδόμημα. Επομένως, έχει δομικό κι όχι υπερδομικό χαρακτήρα, υποβοηθώντας, ωστόσο, (έμμεσα) την άρχουσα τάξη. Όμως, σε καμία περίπτωση το κράτος του Althusser δεν διαπερνάται από την πάλη των τάξεων. Είναι λοιπόν ένας μηχανισμός

ως «όλον» που αποτελείται από επιμέρους στοιχεία τα οποία στοχεύουν όλα μαζί στην ίδια κατεύθυνση η οποία σαφώς πρέπει να είναι εξωτερική του μηχανισμού αυτού (για αυτό άλλωστε μιλάμε για διαχωρισμένο κράτος).

3.2 Πουλαντζάς περί κράτους

Στο προηγούμενο υποκεφάλαιο είδαμε μερικές από τις πτυχές της θεωρίας του Althusser για το κοινωνικό, την ιδεολογία και το κράτος. Αυτό θα μας επιτρέψει να παρακολουθήσουμε την επιχειρηματολογία του Νίκου Πουλαντζά η οποία σε μεγάλο βαθμό συνδέεται με το έργο του Γάλλου στοχαστή αλλά ταυτόχρονα επιχειρεί να το υπερβεί (Bridges, 1974). Η προσέγγιση του Πουλαντζά για το κράτος αποτελεί μία από τις πλέον χρήσιμες προσεγγίσεις του ζητήματος του κράτους από μια μαρξιστική σκοπιά. Γενικά στη μαρξιστική παράδοση ήταν κοινή η παρατήρηση, ότι απουσίαζε μια επηρεασμένη από τον Marx ολοκληρωμένη θεωρία του κράτους (Bridges, 1974)⁸. Μια τέτοια οπτική προσφέρεται από τις θεωρητικές εργασίες του Πουλαντζά όπως τα *Θέματα της μαρξιστικής αντίληψης περί κράτους* (1966), *Το κράτος, η εξουσία, ο Σοσιαλισμός* (1978) και το *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις* (1985)⁹. Θεμελιώδης συνεισφορά του Πουλαντζά είναι η αμφισβήτηση της μαρξικής θέσης, ότι το κράτος αποτελεί βασικό όργανο της κυριαρχίας της αστικής τάξης και αναπαραγωγής της άρχουσας ιδεολογίας. Το πυρηνικό επιχειρήμα του για αυτή την ρηξικέλευθη θέση είναι ότι η αστική τάξη και τα κόμματα που την εκπροσωπούν στοχεύουν κατά βάση στο βραχυπρόθεσμο κέρδος, επομένως, δεν ενδιαφέρονται για την επιβολή στο σύνολο της κοινωνίας. Έτσι, αυτό που ενδιαφέρει την αστική τάξη είναι η κεφαλαιακή συσσώρευση και οτιδήποτε σχετίζεται με αυτήν. Αντιθέτως, στην θεωρία του Πουλαντζά το κράτος λειτουργεί ως μηχανισμός απαραίτητος για να ρυθμίζει και να εξισορροπεί τους ταξικούς ανταγωνισμούς. Συνακόλουθα, η λύση που προτείνει ο σοσιαλισμός είναι η ριζική μεταβολή του κοινωνικού και όχι η ολική του ρήξη μέσω της επανάστασης.

Η θεωρία του Πουλαντζά είναι νεομαρξιστική και επισημαίνει ότι το κράτος χαρακτηρίζεται από μια σχετική αυτονομία. Ωστόσο, εδώ ο όρος «σχετική» έχει ιδιαίτερη σημασία καθώς το κράτος παραμένει ενεργό στην οικονομία εκτελώντας

---

⁸ Βλ. και σχετικό σχόλιο Althusser: «εδώ προστίθεται το γεγονός, ό, τι παρ' ότι αναφέρεται στην καπιταλιστική κοινωνία και στο εργατικό κίνημα, μαρξιστική θεωρία δε λέει σχεδόν τίποτα ούτε για το κράτος, ούτε για την ιδεολογία, ούτε για την πολιτική, ούτε για τις οργανώσεις της ταξικής πάλης. Πρόκειται για ένα «τυφλό σημείο» που μαρτυρά χωρίς αμφιβολία τα θεωρητικά όρια όπου προσέκρουσε ο Μαρξ, σα να είχε παραλύσει απ' την αστική παράσταση του κράτους, της πολιτικής κτλ. Μέχρι το σημείο να την επαναλαμβάνει με μια απλώς αρνητική μορφή» (Αλτουσέρ, 1980, σ. 12).

⁹ Εκδόθηκε στα γαλλικά το 1975.

λειτουργίες που είναι κρίσιμες για την αναπαραγωγή, τη συσσώρευση και την αξιοποίηση του κεφαλαίου. Άρα βλέπουμε την αλληλεξάρτηση και την αλληλεπίδραση του κράτους και της οικονομίας. Όμως είναι σημαντικό ο διαχωρισμός κράτους και κεφαλαίου να είναι υπαρκτός γιατί όπως επισημαίνει ο Carnoy (1984) είναι αυτό το στοιχείο της απόστασης που επιτρέπει στο κράτος να εκτελεί τις λειτουργίες που είναι θεμελιώδεις για την διατήρηση του οικονομικού status quo. Μάλιστα για τον Πουλαντζά ο διαχωρισμός αυτός είναι ταυτόχρονα τόσο προϋπόθεση της παρουσίας του κράτους μέσα στις σχέσεις παραγωγής όσο και έρεισμα της σχετικής αυτονομίας του κράτους και της πολιτικής. Χωρίς αυτή τη σχετική αυτοτέλεια το κράτος δε θα μπορούσε να αντεπιδράσει στην οικονομική του βάση και να συμβάλλει στην εξέλιξη του κοινωνικοοικονομικού συστήματος¹⁰. Προφανώς οι λειτουργίες του κράτους εξαιτίας των συγκεκριμένων επιδιώξεων που έχουν είναι εγγενώς οικονομικές (inherently economic) (Carnoy, 1984). Ο Πουλαντζάς θεωρεί μάλιστα ότι στην εποχή του το κράτος είναι φανερό πιο άμεσα από ποτέ στην παραγωγή υπεραξίας και στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Αυτό εκδηλώνεται τόσο στη συμβολή του κράτους σε διαδικασίες που αφορούν τη συλλογική κατανάλωση, την υγεία, τη στέγαση και τις μεταφορές όσο και στους τομείς της γνώσης και της επιστήμης. Αυτό συνεπάγεται μια ολοκληρωτική μεταβολή των ορίων ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό, το πολιτικό και το οικονομικό.

Η άρνηση για την αναγνώριση του διαχωρισμού ανάμεσα στο κράτος και στην οικονομία προκαλεί διάφορα προβλήματα για την ανάλυση του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού¹¹. Αρχικά, καθίσταται αδύνατο να δημιουργηθεί μια περιοδολόγηση του καπιταλιστικού κράτους, η οποία σε μεγάλο βαθμό θα καθορίζεται από τη φύση αυτού του διαχωρισμού. Μορφές κράτους την εποχή του καπιταλισμού χαρακτηρίζονται από την ποιότητα της σχέσης της κρατικής εξουσίας με την οικονομία. Το καπιταλιστικό κράτος συχνά διαχωρίζεται σε φιλελεύθερο, σε παρεμβατικό, κράτος πρόνοιας ή και το κράτος που λειτουργεί αυταρχικά όπως

---

¹⁰ Παρόλα αυτά για τον Πουλαντζά: «το κράτος είναι ήδη παρόν στην ίδια τη συγκρότηση (έμφαση δική μας) των σχέσεων παραγωγής και όχι μόνο στην αναπαραγωγή τους» (Πουλαντζάς, 1980, σ. 54).

¹¹ Για τον Πουλαντζά ένας τρόπος παραγωγής (π.χ. ο καπιταλιστικός) δεν είναι μόνο μια μορφή οικονομικής οργάνωσης αλλά ένα σύνολο από σχέσεις. Συχνά ο Πουλαντζάς χρησιμοποιεί τον όρο μήτρα (matrix) για να αναφερθεί στον τρόπο παραγωγής ως μια μήτρα δομών, θεσμών και σχέσεων. Εντός αυτής της μήτρας, οι σχέσεις στο πεδίο της οικονομίας καθορίζουν σε *τελευταία ανάλυση* τις σχέσεις ολόκληρης της μήτρας (Bridges, 1974).

πιστεύει ο Πουλαντζάς (1980), ότι λειτουργεί το κράτος στην εποχή του. Στο ίδιο μήκος κύματος, η άρνηση του διαχωρισμού δεν επιτρέπει τη διάκριση ανάμεσα στο κράτος που λειτουργεί υπό δημοκρατικές κοινοβουλευτικές αρχές και το κράτος έκτακτου ανάγκης, όπως ο φασισμός, η στρατιωτική δικτατορία, κ.ά. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό καθώς επιβεβαιώνεται και σήμερα από την αδυναμία εκπροσώπων του δογματικού μαρξισμού να αναγνωρίσουν τις διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα σε ένα φασιστικό καπιταλιστικό κράτος και σε ένα κοινοβουλευτικό καπιταλιστικό κράτος. Ένα δεύτερο πρόβλημα που προκαλεί η άρνηση του διαχωρισμού ανάμεσα στο κρατικό και το οικονομικό στοιχείο είναι, ότι συνεπάγεται αποδοχή ακραίων εκφάνσεων της θεωρίας του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού. Ένα τρίτο και εξίσου σημαντικό ζήτημα είναι η ταύτιση-αναγωγή του εξουσιαστικού φαινομένου με την κρατική του εκδοχή, οδηγώντας σε μια κρατικοκεντρική θεώρηση της εξουσίας, η οποία ήταν κυρίαρχη την περίοδο της Τρίτης Διεθνούς.

Ένα άλλο σημείο απόκλισης του Πουλαντζά από τη θεωρία του Althusser είναι η κριτική που άσκησε στην αντίληψη του κράτους που είχε ο τελευταίος -μαζί με πολλούς άλλους μαρξιστές- ότι η δράση του κράτους είναι αποκλειστικά αρνητική. Πιο συγκεκριμένα, ο Πουλαντζάς αμφισβητούσε μια μονοδιάστατη σύλληψη του κράτους ως μιας «μηχανής» στην υπηρεσία της αστικής τάξης που είχε μόνο δύο χαρακτηριστικούς στόχους: α) την καταστολή-απαγόρευση και β) την παροχή ιδεολογικής νομιμοποίησης. Όπως το θέτει ο ίδιος επιγραμματικά: «το κράτος δεν ισούται με καταστολή + ιδεολογία» (Πουλαντζάς, 1980, σ. 54). Αντίθετα το κράτος θα πρέπει να μελετάται ως έχον οικονομικό ρόλο σε συνάρτηση με τον διακηρυγμένο ρόλο του ως φορέα πολιτικής οργάνωσης της αστικής τάξης, αλλά έχοντας και υπόψη τις «διεργασίες και τις τεχνικές που ακολουθεί για την επιβολή της πειθαρχίας και της τάξης» (Πουλαντζάς, 1980, σ. 55).

Μια ακόμα διαφοροποίηση μεταξύ Πουλαντζά και Althusser είναι ότι ο πρώτος τίθεται ενάντια σε μια ουσιοκρατική και εργαλειακή (όπως την κρίνει αυτός) θεώρηση του κράτους. Το κράτος δεν είναι ένα εργαλείο ή μια μηχανή που χειραγωγείται από την κυρίαρχη κάθε φορά τάξη. Αυτή η αντίληψη υποστασιοποιεί την εξουσία ως αντικείμενο που μπορεί να μετρηθεί, ως μια μονολιθική δομή με μοναδικό πρόβλημα τις περιπτώσεις που η γραφειοκρατία δυσλειτουργεί. Μια τέτοια προσέγγιση δημιουργεί μια εσφαλμένη αντίληψη των εκμεταλλευόμενων τάξεων είτε

ως έγκλειστων και ενσωματωμένων στο αστικό σύστημα είτε ως εξωτερικών αυτού αναζητώντας τη «δι' εαυτήν ταξική τους συνείδηση» (Πουλαντζάς, 1980, σ. 63). Έτσι, η εξουσία μπορεί μόνο να «καταληφθεί» -και όχι να μεταβιβαστεί- είτε μέσω της εφόδου «στα χειμερινά ανάκτορα» είτε μέσω περικύκλωσης-πολέμου θέσεων (Gramsci). Αντίθετα, ο Πουλαντζάς (και εδώ δημιουργεί αυθόρμητα συνδέσεις με το έργο του Foucault) προτείνει μια σχεσιακή αντίληψη της εξουσίας και κατ' επέκταση του ίδιου του κράτους ως σχέση. Για τον σπουδαίο θεωρητικό το κράτος πρέπει να αντιμετωπίζεται «ως η υλική συμπίκνωση ενός συσχετισμού δυνάμεων¹² μεταξύ τάξεων και ταξικών μερίδων» (Πουλαντζάς, 1980, σ. 63). Είναι οι ταξικές αντιφάσεις που μετατρέπόμενες σε εσωτερικές αντιφάσεις συγκροτούν εν τέλει το κράτος. Η πολιτική του κράτους είναι αποτέλεσμα του συσχετισμού δυνάμεων. Για το λόγο αυτό οι αγώνες των κυριαρχούμενων τάξεων γίνονται πάντοτε στο πεδίο του κράτους, το οποίο αφού επεκτείνεται σε όλες τις μορφές της κοινωνικής ζωής βιώνει κρίσεις ως αποτελέσματα αυτών των αγώνων. Εντούτοις, μια θεώρηση του κράτους ως σχέσης δεν πρέπει να αγνοεί την υλικότητα που εμπεριέχεται στον μηχανισμό του. Στην πραγματικότητα ένας κίνδυνος για το επαναστατικό κόμμα είναι με το που θα κερδίσει την εξουσία να υιοθετήσει την υλικότητα του μηχανισμού της, είτε δημιουργώντας ένα αντίγραφο του τρόπου που διοικούνταν το κράτος προ-επαναστατικά είτε το κόμμα να ταυτιστεί με το κράτος. Μια απάντηση σε αυτόν τον κίνδυνο είναι ο συσχετισμός δυνάμεων εντός του κράτους να τροποποιηθεί με βάση κινήματα και αγώνες των οποίων η οργανωτική δομή υπερβαίνει το κράτος.

Ωστόσο, μέχρι τώρα είδαμε τις διαφοροποιήσεις του Πουλαντζά σε σχέση με άλλες θεωρήσεις του καπιταλιστικού κράτους. Μια τέτοια μέθοδος είναι χρήσιμη για μια εισαγωγική προσέγγιση στη θεωρία του Πουλαντζά, όμως, θα πρέπει να εξετάσουμε την αντίληψη που είχε για το κράτος πιο συστηματικά. Ο Έλληνας στοχαστής δεν αρνούνταν μια πρόσληψη του κοινωνικού ως ενός όλου αποτελούμενου από διάφορες βαθμίδες, επίπεδα και σχέσεις. Εντούτοις, θεωρούσε το κράτος ως παράγοντα συνοχής (ακόμα κι αν το κράτος δεν επιτυγχάνει, αυτός είναι ο επιδιωκόμενος στόχος του) όλων αυτών των ετερογενών στοιχείων (Πουλαντζάς, 1985). Στόχος του κράτους ήταν με άλλα λόγια το να λειτουργεί ως ρυθμιστικός μηχανισμός για την επίτευξη μιας συνολικής ισορροπίας εντός του κοινωνικού σχηματισμού (Bridges, 1974). Αυτό καθίσταται ακόμα πιο κατανοητό αν σκεφτούμε

---

¹² Έμφαση στο πρωτότυπο.

ότι για τον Πουλαντζά ένας κοινωνικός σχηματισμός όπως εκδηλώνεται στην ιστορική εμπειρία και όχι στο επίπεδο της αφάιρησης δεν αποτελείται ποτέ μόνο από έναν τρόπο παραγωγής αλλά από πολλούς τρόπους παραγωγής αλληλοεπικαλυπτόμενους (Πουλαντζάς, 1985). Ωστόσο, ακόμα και όταν κυριαρχεί ένας από αυτούς, οπότε ξεκινά η φάση της αναπαραγωγής του και τελειώνει η μεταβατική περίοδος, ο συνεκτικός ρόλος του κράτους είναι αποφασιστικής σημασίας. Αυτό τεκμηριώνεται και από τον Engels για τον οποίο το κράτος είναι ταυτόχρονα ένα προϊόν της κοινωνίας και μια ένδειξη ότι αυτή η κοινωνία βρίσκεται σε αντίφαση με τον εαυτό της. Το κράτος είναι η λύση που παρέχεται προκειμένου οι οξυμμένες αντιθέσεις μεταξύ των ανταγωνιζόμενων τάξεων να διατηρηθούν εντός μιας ομαλότητας, να μετριαστεί η σύγκρουσή τους και να μην ανατραπεί η υπάρχουσα τάξη πραγμάτων. Το κράτος ως εκ τούτου προέρχεται από την κοινωνία αλλά τοποθετείται πάνω από αυτή.

Για τον Πουλαντζά το κράτος έχει τρεις λειτουργίες που αντιστοιχούν η καθεμία σε αντίστοιχο επίπεδο: α) μια τεχνικό-οικονομική που αφορά το οικονομικό επίπεδο, β) μια πολιτική που αφορά το πολιτικό (πολιτική πάλη των τάξεων), και γ) μία ιδεολογική που αφορά το ιδεολογικό. Ωστόσο, η πρώτη και η τρίτη προσδιορίζονται με βάση την καθαυτό πολιτική λειτουργία γιατί είναι η πάλη των τάξεων που αποτελεί την κινητήρια δύναμη της ιστορίας και είναι ο ρόλος του κράτους ως παράγοντα συνοχής του κοινωνικού σχηματισμού που ετεροκαθορίζει την οικονομική και ιδεολογική του λειτουργία. Όταν μια κοινωνία αποτελείται από ανταγωνιζόμενες τάξεις, αυτό που καθίσταται ιδιαίτερα σημαντικό είναι το κράτος να διατηρήσει τον πολιτικό του ρόλο μετριάζοντας τη σύγκρουσή τους.

Σε αυτό το σημείο μπορούμε να συζητήσουμε με ποιους τρόπους το κράτος εξυπηρετεί αυτή τη λειτουργία. Μια ιδιαιτερότητα του καπιταλισμού σε σύγκριση με άλλους κοινωνικούς σχηματισμούς είναι, ότι ο άνθρωπος γίνεται αντιληπτός ως μεμονωμένο άτομο. Αυτό με όρους κράτους σημαίνει, ότι τα μέλη της κοινωνίας αντιμετωπίζονται ως ελεύθεροι και ίσοι πολίτες. Με αυτόν τον τρόπο όμως τα άτομα απομονώνονται ακόμα περισσότερο, ενώ αποκρύπτονται οι ταξικοί διαχωρισμοί. Η απομόνωση γίνεται προφανής αν σκεφτούμε, ότι το κυρίαρχο στοιχείο στον καπιταλισμό είναι ο ανταγωνισμός μεταξύ των εργατών και μεταξύ των ιδιοκτητών των μέσων παραγωγής. Οι εργάτες ανταγωνίζονται μεταξύ τους για το ποιος θα έχει πρόσβαση στη μισθωτή εργασία (βλ. σχέση ανάμεσα σε γηγενείς και μετανάστες

εργάτες) ενώ οι καπιταλιστές για το ποιος θα έχει μεγαλύτερο μερίδιο στην αγορά. Φυσικά ο πλέον ξεκάθαρος και κεντρικός ανταγωνισμός είναι μεταξύ των εκμεταλλευτών και των εκμεταλλευόμενων. Όμως για τον Πουλαντζά μέσω αυτού του μηχανισμού ο ανταγωνισμός δεν τοποθετείται στο πεδίο της δομής των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής αλλά στην επίδραση των πολιτικών και ιδεολογικών δομών πάνω στις κοινωνικές σχέσεις (Bridges, 1974).

Παράλληλα -και αυτός είναι ο δεύτερος τρόπος επίτευξης του συνεκτικού του ρόλου-το κράτος αυτοπαρουσιάζεται ως η έκφραση της ενότητας του λαού/έθνους. Το έθνος αποτελείται σε αυτό το νοητικό σχήμα από πολίτες/ιδιώτες ταυτιζόμενο με την εθνική αστική τάξη. Έτσι υπονοείται, ότι όλοι οι πολίτες είναι μέλη αυτής της τάξης. Θεσμοί όπως η λαϊκή κυριαρχία, η καθολική ψηφοφορία ενισχύουν την πεποίθηση για την ύπαρξη αυτής της ενότητας ενώ στην πραγματικότητα αυτή βασίζεται στην απομονωτική λειτουργία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Βέβαια, η ύπαρξη εσωτερικού ανταγωνισμού δεν αποκλείει την πιθανότητα η εργατική τάξη να οργανώνεται και να εμπλέκεται σε πολιτική δράση διεκδικώντας παραχωρήσεις από το κράτος. Ίσως υπό αυτή τη θεώρηση είναι δυνατό να εξηγηθεί η γένεση του κράτους πρόνοιας. Ενώ τα αιτήματα των καταπιεζόμενων τάξεων ήταν ενάντια στο άμεσο οικονομικό συμφέρον των καπιταλιστών, μέσω μιας κρατικής πολιτικής που προσέφερε διευκολύνσεις στα λαϊκά στρώματα, έγινε εφικτή η δημιουργία ενός κράτους πρόνοιας. Δε θα μπορούσε να υπάρξει καλύτερος τρόπος εξασφάλισης συναίνεσης πέρα από το να γίνουν μερικές παραχωρήσεις από μέρους της κυρίαρχης τάξης προκειμένου να διασφαλιστεί η επιβίωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Παρόλα αυτά, δεν πρέπει να θεωρήσουμε το κράτος πρόνοιας σαν αποτέλεσμα μιας «συνωμοσίας» των κυρίαρχων τάξεων ενάντια στους εκμεταλλευόμενους. Για τη διαμόρφωση του κράτους πρόνοιας χρειάστηκαν αρκετά χρόνια ανταγωνισμού και διεκδικήσεων προκειμένου να γίνει ένας αναγνωρίσιμος θεσμός και συνεπές πολιτικό πρόγραμμα. Όμως όπως είδαμε και σε άλλη ενότητα το κράτος πρόνοιας υπήρξε όντως ένας τρόπος προστασίας της φιλελεύθερης δημοκρατίας από την πιθανότητα επανεμφάνισης ολοκληρωτικών κινήσεων όπως αυτά που αναπτύχθηκαν στον μεσοπόλεμο. Η χρησιμότητα της ανάλυσης του Πουλαντζά βρίσκεται στο ότι αμφισβητεί την εσφαλμένη εκτίμηση ότι το κράτος είναι απλά όργανο στα χέρια της κυρίαρχης τάξης. Αντίθετα, είναι προϊόν και όργανο συμβιβασμού συγκεκριμένων ενδοκοινωνικών αντιθέσεων.

Παρόλα αυτά, σύμφωνα με τον Clarke (1977) η οπτική του Πουλαντζά είναι τόσο απομακρυσμένη από τον μαρξισμό που καταλήγει να μετατρέπει τη θεωρία του σε αστική (bourgeois) κοινωνιολογία. Σύμφωνα με τον ίδιο αναλυτή, το να είναι μια θεωρία του καπιταλιστικού κράτους ενάντια σε μια εξελικτιστική και οικονομιστική θεώρησή του, δεν συνεπάγεται ότι είναι μαρξιστική. Αντίθετα, για τον Clarke ο Πουλαντζάς έχει ενστερνιστεί πλήρως την αστική κοινωνιολογία εξαιτίας της διάθεσής του να αποφύγει αυτές τις κατηγορίες για οικονομισμό και εξελικτικισμό. Επίσης, σε επίπεδο πολιτικής πρακτικής η θεωρία του Πουλαντζά έχει κατηγορηθεί για ρεφορμισμό. Κατά τη γνώμη μας, θα ήταν υπερβολή να θεωρηθεί η προσέγγιση του Έλληνα στοχαστή μη μαρξιστική, δεδομένου ότι διατηρεί εντός της κεντρικές έννοιες του μαρξισμού (κοινωνικές τάξεις, καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, κριτική του καπιταλισμού) και συνεχίζει να εμφορείται από τις αξίες της κοινωνικής δικαιοσύνης, της ελευθερίας και της δημοκρατίας.

Το πρόβλημα της κοινωνικής δικαιοσύνης δεν επιλύεται ούτε υπό το πρίσμα της νεομαρξιστικής σκοπιάς αφού, σύμφωνα με τον Πουλαντζά, η ταξική πάλη αναπαράγεται τόσο στην αγορά όσο και στο κράτος. Τελικά, παρατηρούμε ότι ο ρόλος του κράτους είναι δευτερογενής και άρα δε μπορούμε να βρούμε λύσεις μέσα από αυτό διότι η αγορά αποφασίζει και κατ' επέκταση ο καπιταλισμός. Προτεραιότητα λοιπόν, σύμφωνα με τον Πουλαντζά είναι το οικονομικό στοιχείο. Αυτό σημαίνει πως το κράτος πρόνοιας δεν αποτελεί κάποια ιδανική λύση. Συνακόλουθα, αν δεν αλλάξει ο τρόπος παραγωγής το κράτος πρόνοιας είναι ουσιαστικά μια φενάκη. Επομένως, δεν είναι αρκετό να τροποποιηθεί η μορφή της κρατικής εξουσίας (λιγότερο ή περισσότερο προνοιακή) αλλά οι σχέσεις παραγωγής, δηλαδή ο καπιταλισμός. Εντούτοις, ο Πουλαντζάς είναι αντίθετος με μια λογική απλοποιητικής εξίσωσης όλων των μορφών καπιταλισμού και μη αναγνώρισης των ποιοτικών διαφορών που υπήρξαν στις ιστορικές φάσεις από τις οποίες διήλθε.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην εργασία αυτή δείξαμε αναλυτικά τις κυρίαρχες απόψεις οι οποίες αφορούν το ρόλο και τη λειτουργία του κράτους πρόνοιας βασιζόμενοι σε δύο σημαντικές θεωρητικές κατευθύνσεις: από τη μία εξετάσαμε ιδέες που προέρχονται από τον φιλελευθερισμό και τον νεοφιλελευθερισμό· από την άλλη ιδέες από τα έργα του Marx και των επιγόνων του. Το βασικό ερώτημά μας, αν δηλαδή τελικά το κράτος είναι εκπρόσωπος της γενικής θέλησης αντί της ειδικής, απαντήθηκε μέσα από τη μαρξιστική ανάλυση που κάναμε παραπάνω. Σαφώς η απάντηση είναι αρνητική σύμφωνα με τον Μαρξ καθώς ακόμη και με το δημοκρατικό του «προσωπείο» το καπιταλιστικό κράτος έχει δημιουργηθεί με σκοπό την εξυπηρέτηση και τη διαίωηση των συμφερόντων της αστικής τάξης. Ακόμη και στην περίπτωση του νεομαρξισμού η σχετική αυτονομία υποβοηθά την άρχουσα τάξη -όπως ήδη εξηγήσαμε στα παραπάνω κεφάλαια. Θεωρούμε μολαταύτα ότι η μαρξιστική κριτική για το θεσμό του κράτους είναι σχετικά μονοδιάστατη. Ναι μεν αναγνωρίζουμε ότι το κράτος πρόνοιας λειτουργεί ως επιστέγασμα της άρχουσας τάξης αλλά θα πρέπει να αναγνωρίσουμε επίσης και το γεγονός ότι έχει και αρκετά θετικά στοιχεία τα οποία υποβοηθούν την κοινωνική δικαιοσύνη (π.χ. η κοινωνική ασφάλιση, συντάξεις κλπ.). Σε καμία περίπτωση δε θα μπορούσαμε να παραβλέψουμε τέτοιου είδους στοιχεία καθώς αποτελούν σημαντικότερες ιστορικές κατακτήσεις. Άλλωστε είναι πολλοί και οι θεωρητικοί που τοποθετούνται στα αριστερά του πολιτικού φάσματος, οι οποίοι επισημαίνουν την ανάγκη διατήρησης και ενίσχυσης του κράτους πρόνοιας. Εξάλλου, όπως έγινε γνωστό ήδη από την εισαγωγή οι αδυναμίες που εντοπίζονται σε όλες τις πολιτικές θέσεις που εξετάσαμε αποτελούν τροχοπέδη στη δημιουργία ενός κράτους πρόνοιας το οποίο θα εκτελεί τις λειτουργίες που υποχρεούται στο μέγιστο των δυνατοτήτων του. Επίσης, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι ο θεσμός του κράτους πρόνοιας εκ των πραγμάτων δεν μπορεί να αντικατασταθεί τόσο εύκολα από μια προοδευτική ή και συντηρητική εναλλακτική λύση για όλους τους λόγους που εξετάσαμε παραπάνω. Ας μην ξεχνάμε όμως ότι παρόλο που για τη μαρξιστική παράδοση το κράτος πρόνοιας όπως είδαμε αμφισβητείται έντονα πολλοί υποστηρικτές του τελικά το αποδέχονται ως τη λογική του 'μικρότερου κακού'. Αυτό σημαίνει ότι εφόσον ο θεσμός του κράτους πρόνοιας δεν βοηθά στην εγκαθίδρυση του σοσιαλισμού (και συνεπώς της πραγματικής δικαιοσύνης) είναι προτιμότερο να αποδεχτούμε την ύπαρξή του ως μια μάλλον 'συμβιβαστική' λύση. Επομένως δε

φαίνεται ο μαρξισμός εν τέλει να το εγκαταλείπει από την άποψη ότι ενδεχομένως και αυτός σήμερα να αποζητά ένα κράτος αρκετά πιο ενισχυμένο (έμμεση νομιμοποίησή του).

Έτσι, η βασική μας πεποίθηση είναι ότι ο βασικός ρόλος του κράτους είναι αρχικά να βοηθά τα άτομα καλύπτοντας τις βασικές ανάγκες τους όπου χρειάζεται αναδιανέμοντας τον πλούτο μέσω κοινωνικών παροχών αλλά βεβαίως να μην περιορίζεται σε αυτή τη λειτουργία. Σκοπός είναι η υποστήριξη των πολιτών με κάθε τρόπο ώστε να ενταχθούν και πάλι στην αγορά εργασίας και έτσι εν δυνάμει να «απογαλακτίζονται» από την Πρόνοια. Με τον ίδιο τρόπο ένα τέτοιο κράτος μπορεί να δράσει και προληπτικά. Το φιλελεύθερο κράτος πρόνοιας εντοπίζουμε ότι επικεντρώνεται στην παροχή επιδομάτων ενώ αυτό κατά τη γνώμη μας όχι μόνο δεν είναι αρκετό αλλά μπορεί να σταθεί και ζημιολόγο τόσο για τον πολίτη όσο και για την οικονομία εν γένει. Ιδεατά σε περίπτωση που πληρούσε τις προαναφερθείσες λειτουργίες θα μπορούσαμε να επιτύχουμε εν πρώτοις δραματική μείωση της φτώχειας και της ανεργίας αλλά και να ενισχυθεί η οικονομία αφού σταδιακά τα προνοιακά επιδόματα θα μειώνονταν και η αγορά θα μπορούσε να απορροφήσει νέο εργατικό δυναμικό.

Ορισμένοι περιορισμοί που αντιμετωπίσαμε είναι το γεγονός ότι στάθηκε αδύνατον να αναλυθεί το κάθε ευρωπαϊκό μοντέλο κράτους πρόνοιας ξεχωριστά όπως επίσης και να εξετάσουμε και άλλες πολιτικές σκοπιές καθώς η έκταση και ο χρόνος της εργασίας θα ξεπερνούσε τις προσδοκίες μιας μεταπτυχιακής διατριβής. Ως εκ τούτου η μελέτη περιορίστηκε στις κυρίαρχες πολιτικές παραδόσεις καθώς και στο ευρωπαϊκό μοντέλο εν γένει. Αυτό συντέλεσε στη δημιουργία ενός θεωρητικού υποβάθρου για περαιτέρω έρευνα και μελέτη του ευρωπαϊκού θεσμού του κράτους πρόνοιας και τις ελλείψεις αυτού. Επιπλέον ένας συνδυασμός ποιοτικής και ποσοτικής έρευνας θα έδινε ένα πιο ολοκληρωμένο αποτέλεσμα. Συνεπώς, αν αναλύαμε για παράδειγμα μια χώρα όπως η Σουηδία ή η Νορβηγία θα βλέπαμε ότι η ανεργία διατηρείται σε εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα. Δεδομένου ότι η παρούσα εργασία μπορεί να αποτελέσει το θεωρητικό υπόβαθρο για τη διεξαγωγή μιας εμπειρικής έρευνας θα μπορούσαμε πάνω σε αυτό το θεωρητικό πλαίσιο να συνεχίσουμε την έρευνα μας και σε εμπειρικό επίπεδο. Έτσι, θα ήταν χρήσιμο να καταγράψουμε στατιστικά στοιχεία που αφορούν τον αριθμό π.χ. ανέργων, αστεγών κλπ. Αλλά και τακτικές αντιμετώπισης των κοινωνικών προβλημάτων μέσω του

κράτους πρόνοιας οι οποίες εκ των πραγμάτων έχουν αποδειχτεί αποτελεσματικές για την εξίσωση των κοινωνικών αντιθέσεων.

Βιβλιογραφία

Αντωνοπούλου, Μ. (2008), *Οι Κλαστικοί της Κοινωνιολογίας: Κοινωνική Θεωρία και Νεότερη Κοινωνία*. Αθήνα, Σαββάλας. Διαθέσιμο στο :

<http://pandemos.panteion.gr/getfile.php?>

[uri=http://localhost:8080/fedora/objects/iid:537/datastreams/PDF1/content&mimet](http://localhost:8080/fedora/objects/iid:537/datastreams/PDF1/content&mimet)

[ype=application %2Fpdf&filename=antonopoulou.pdf](http://localhost:8080/fedora/objects/iid:537/datastreams/PDF1/content&mimetype=application%2Fpdf&filename=antonopoulou.pdf) Τελευταία είσοδος:

18/11/2015

Althusser L. (1970), *For Marx*, New York, Vintage Books.

Althusser, L., Balibar, E., Establet, R., Macherey, P., & Ranciere, J. (2003). *Να Διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Αλτουσέρ, Λ. (1978), *Για τον Μαρξ*, Αθήνα, Εκδόσεις Γράμματα.

Αλτουσέρ, Λ. (1980), “Το Πρόβλημα του Κράτους στη Μαρξιστική Θεωρία”, στο Αλτουσέρ, Μπαλιμπάρ, Πουλαντζάς, & Εντελμάν, *Συζήτηση για το Κράτος* (σσ. 7-20), Αθήνα, Αγώνας.

Barry, N., (1998), “Neoclassicism, the New Right and British Social Welfare”, στο R. Page, & R. Silburn (Eds), *British Social Welfare in the Twentieth Century* (pp.55-79), London, Macmillan Press.

Bridges, A. B. (1974), “Nicos Poulantzas and the Marxist Theory of the State”, *Politics & Society*, 4 (2), pp. 161-190.

Britannica Encyclopaedia (2015), “Welfare State”, Διαθέσιμο στο <http://www.britannica.com/topic/welfare-state>

Carnoy, M. (1984), *The State and Political Theory*. Jersey and Princeton, Princeton University Press.

Clarke, S. (1977), “Marxism, Sociology and Poulantzas’ Theory of the State”, *Capital and Class*, 2, 32-77.

De Saussure, F. (2011/1916). *Course in General Linguistics*. New York, NY, Columbia University Press.

Δημούλης, Δ., & Μήλιος, Γ., (1999), “Θεωρία της Αξίας, Ιδεολογία και ‘Φετιχισμός’”, 66, 21-74. Διαθέσιμο στο: http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=657, (τελευταία πρόσβαση 15/11/2015).

Δραγούμης, Μ. (1992). *Πορεία προς τον Φιλελευθερισμό*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Hayek, F. A, (1960), *The Constitution of Liberty*. Chicago, University of Chicago Press.

Hayek, F. A. (2001), *The Road to Serfdom*, London and New York, Routledge.

Hayek, F. A. (2012), *Law, Legislation and Liberty: A New Statement of the Liberal Principles of Justice and Political Economy*. London and New York, Routledge.

Heilbroner, R.L., (2000), *Οι Φιλόσοφοι του Οικονομικού Κόσμου: Η Ζωή και οι Ιδέες τους*. Αθήνα, Κριτική.

Jakobson, R., & Halle, M. (2002), *Fundamentals of Language*. Berlin and New York: Walter de Gruyter.

Jessop, B. (1982), *The Capitalist State: Marxist Theories and Methods*. Oxford, Martin Robertson.

Κονιόρδος, Σ. Μ. (2002), *Η Θέση του Βέμπερ για την Προτεσταντική Ηθική της Εργασίας*. Πάτρα, Ε.Α.Π.

Λένιν, Β. Ι. (1964), *Ιμπεριαλισμός: Το Ανώτατο Στάδιο του Καπιταλισμού*. Αθήνα, Θεμέλιο.

Marx, K. (1990) [1867], *Capital, Volume I*. London, Penguin Books.

Μαρξ Κ., (1989), *Grundrisse: Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας, τόμ. Α'*, Αθήνα, Στοχαστής.

Μαρξ, Κ., (1974), *Χειρόγραφα 1844*. Αθήνα, Διεθνής Βιβλιοθήκη.

Μαρξ, Κ., (1997), *Γερμανική Ιδεολογία*, (1^{ος} τόμος). Αθήνα, Gutenberg.

Μαρξ, Κ., (2009), *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, Αθήνα, Εργατική Πάλη.

Μαρξ, Κ., (2013), *Το Κεφάλαιο: Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (1ος τόμος). Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ., (2013), *Το Κεφάλαιο: Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (2ος τόμος). Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Μηλιός, Γ. (2006) “Το Εθνικό Κράτος ως Μηχανή Καπιταλιστικής Επέκτασης” (Θέσεις για την καπιταλιστική εξουσία, τον ιμπεριαλισμό και την Αριστερά), τεύχ. 96, 91-97. Διαθέσιμο:

http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=951,

(τελευταία είσοδος 6/11/2015).

Μηλιός, Γ., Δημούλης, Δ. & Οικονομάκης, Γ. (2005), *Η Θεωρία του Μαρξ για τον Καπιταλισμό : Πλευρές μιας Θεωρητικής και Πολιτικής Ρήξης*. Αθήνα, Νήσος.

- Μπουχάριν, Ν., (2004), *Ιμπεριαλισμός και Παγκόσμια Οικονομία*. Αθήνα, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο.
- Πουλαντζάς, Ν. (1980), “Η Κρίση των Κομμάτων”, στο Αλτουσέρ, Μπαλιμπάρ, Πουλαντζάς, & Εντελμάν, *Συζήτηση για το Κράτος* (σσ. 51- 76), Αθήνα, Αγώνας.
- Πουλαντζάς, Ν. (1985), *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Πουλαντζάς, Ν. (1991), *Το Κράτος, Η Εξουσία, Ο Σοσιαλισμός*, Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο.
- Plekhanov, G., (2004), *Selected Philosophical Works*, University Press of the Pacific.
- Polanyi, C., (2007), *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός: Οι Πολιτικές και Κοινωνικές Απαρχές του Καιρού μας*. Θεσσαλονίκη, Νησίδες.
- Purvis, T. (1999), “Marxism and Nationalism”, στο A. Gamble, D. Marsh, & T. Tant (Eds) *Marxism and Social Science* (pp.217-238). Urbana and Chicago, University of Illinois Press.
- Ρωμανός, Β. (2010), “Η Μαρξιστική Κριτική της Νεωτερικότητας και το Πρόβλημα της Ορθολογικότητας της Ιστορίας”, στο Σ. Μ. Κονιόρδος (επιμ.), *Κοινωνική Σκέψη και Νεωτερικότητα* (σσ. 61- 63), Αθήνα, Gutenberg.
- Σίμος, Χ. (2006), “Το ζήτημα της εξουσίας στον Αλτουσέρ και τον Φουκώ”, τεύχ. 94, 1-17. Διαθέσιμο στο http://www.theseis.com/index2.php?option=com_content&do_pdf=1&id=923 (τελευταία πρόσβαση 5/11/2015).
- White, S., (2010), “Ethics”, στο F. G. Castle, S. Leibfried, J. Lewis, H. Obinger, & C. Pierson (Eds), *The Oxford Handbook of the Welfare State* (pp. 19-31), Oxford, Oxford University Press.

Χάουγκ, Β. Φ. (2006), “Αυτοκρατορία ή Ιμπεριαλισμός;”, στο *Ιμπεριαλισμός: Αντιθέσεις και Αντιστάσεις (Διεθνές Συνέδριο των Περιοδικών Διάπλους, Στίγμα, Ουτοπία)* (σσ. 15-28), Αθήνα, ΚΨΜ.

Χάρβεϊ, Ντ. (2007). *Νεοφιλελευθερισμός: Ιστορία και Παρόν*. Αθήνα, Καστανιώτη.

Χλέτσος Μ., (χχ), “Το Κράτος Πρόνοιας ως Νέος Τρόπος Οργάνωσης του Κοινωνικού”, στο “*Κύκλος Διαλέξεων «Οικονομία και Κοινωνία»* (σσ. 1-38).

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο:

http://www.econ.uoi.gr/eeokp/gr/dialekseis_seminaria/seminaria_mathimata/kratos_pronias/ili_mathimatos/kefalaio1.pdf (τελευταία πρόσβαση 8/10/2015)